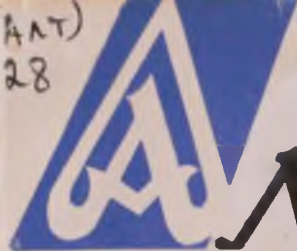

82(ANT)
A.528

ЛТЫН - КӖЛ

1978 №2

КОНТРОЛИРУЯ СРОКОМ
СРОКОВ ВОЗВРАТА

КИНГ ДОЛЖНА БЫТЬ
ВОЗВРАЩЕНА В ЛИБЕ
УСТАНОВИТЕ СРОКА

ВРЕМЯ ВОЗВРАТА

Срок, тыс. 35 7. 10000 — 10 000 000

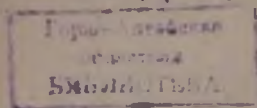

АЛТЫН -КӨЛ

Литературно-художественный жуунты

АЛТАЙДЫҢ БИЧИКТЕР ЧЫГАРАР ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫНЫҢ
ТУУЛУ АЛТАЙДАГЫ БОЛУГИ - 1978

237769

АЛТЫН-КЕЛЬ

Литературно-художественный сборник

На алтайском языке

Редактор Б. Ч. Телесов. Художественный редактор В. И. Ортонова. Технический редактор М. Г. Шелепова. Корректор А. А. Чулушева.

Сдано в набор 26/X 1978 г. Подписано в печать 15/XII 1978 г. Формат 70×84¹/₁₆. Усл. п. л. 8,15. Уч.-изд. л. 8. Бумага тип. № 3. Тираж 1000 экз. Заказ 3798. Цена 55 коп. АН 13409.

Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, г. Горно-Алтайск, ул. Горно-Алтайская, 36. Горно-Алтайская типография, пр. Коммунистический, 27.

А $\frac{70303-027}{М 138(03)78}$ 85—78

© Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 1978 г.

ЎЛГЕРЛЕР

Байрам Суркашев

АК САНАА ЛА КАРА САНАА

Ак санаанын кебери жарык, жылу, жаркынду,
Кижинин кўунин сергидер агару, ару салкынду.
Омок шулмус кўстўрин кўннинг чогы жарыдат,
Кўп улустар кўксинде чеберлеп оны жарадат.

Ак санаалар жүрекке алкыш-быйан жетирет,
Актын-чектин жолына албатыны кийдирет.
Ичкери барзанг, ийде кожуп, жакшы керек болуп **артат**,
Жастырган согында, кижини жабарлабай, ўрў тартат.

Улуска ырыс экелип, кўстўрин олордын кўнжидет,
Кўлўмжиле кееркедип, чырайларын ўгжидет.
Жаркынду канадын жайып, жайалтаны ол ўлейт,
Тўбекке тўшкен кижинин жажын арчып, килейт.

Жўректин карануй толугында кара санаа жыландый,
Коронду тиштерин курчыдып, чагарга белетенип алгандый,
Ўй келишсе, курч тиштер жүрекке макатып кадалар,
Ўчимди алып алайын деп, кўстўри онын кандалар.

Жылан коронын божодып, жылу канды сорор,
Кижинин кара каны кўптўп, кызыл каны соолор.
Кўстўринде кўрмўс ойноп, кара оттор чагылар,
Жўреги онтоп, кородоп, карануй жүрўмге багынар.

Кижини кеберин жылытып, кийик андый алгырар,
Кара санаа макатып карануйда каткырар.
Менин колыма кирдин бе деп, меенди сенин ўрўмдеер,
Тамагарга кадалза, келер слердин ўлўмеер.

ЫРЫСТУ ДЕП АЙДЫШСЫН

Кѳѳркиингди саказыаң, санаанды кѳп кубултпа,
Сақып билер кижѳ — јѳрѳминде ырысту.
Кѳп улустар кѳзѳнче кѳѳркийегим кунукпа,
Кунугын кижѳ качан да јажырып јѳрер учурлу.

Јѳрѳм сени јыга согуп, чакпыныла апарза,
Јѳрегингди соодып, кеберингди кубултса,
Эриндерингди тиштенип, эртѳнгѳ кѳнге ижен,
Салымына салдырбай, эрчимдѳ тартыш, иштен.

Јѳрѳм дегени, кѳп сабазы, сақыбаган учурал,
Одѳп калган јѳрѳмингди ѳкпѳлѳнбѳй кычырал.
Қара санаа келтейин качан да сен караба,
Қара санаа тармалу, кару кижѳнин каргаба.

Јѳрѳмде кижѳнин амадузы — јѳрегининг айтканы,
Јѳс тағманын ортозынан бир тағманы атканы.
Аткан соғында јастырба, амадууна чнке кѳр,
Бир јастырзан, экинчи катап јастырбай јѳр, нѳкѳр.

Экинчи катап јастырзан, јѳрѳминг сенин јаңжыгар,
Эш немеге јединбес деп эбире улус айдыжар.
Улустың алдына тѳшпеске, јѳрѳмингде албадан,
Амадууна једерге ѳрѳ тартын, кармадан.

Ичинге кереес санаанды улустарга айтпа,
Кем де сени ол тушта ѳѳѳп, ѳштѳп катқырар.
Ал санаанды айдынба, акыр, калак, анайтпа,
Јарып кѳйген јылдызын там ла ырап јылыяр.

Совет јағнын јакшызына јѳрегинге ижен јѳр,
Ырыс ылтам качашса, омок катқыр, тѳкѳр.
Амыраарга сананзан, аргымактын токумын ал,
Јѳрегинге сенин толзын јѳзи јарык токунал.

Туйуксынбай јѳрѳмде турумкай ла тартыш,
Керде-марда, кем билер, ырызын алтам бажында.
Алдыңдагы јолында јарытсын јарык јарыткыш,
Ырысту деп айдышсын улустар сени јажына.

Быыл тегери күзүрегенин баштапкы катап уктым,
Күнөт жерде күүк эткенин угала, ичимде кунуктым,
Күнчечектин жалбырагы жайылды ыраак жалаңдарда,
Жалбырагына чалындар конды чыкту, ару таңдарда.

Көк чаңкыр жылдыстардын көстөрн ачылган түндерде,
Тулунгы кара келиндердин кожоңы угулган күндерде,
Жайгы эзиндү жалаңдарда кулунду беелер киштежет,
Эмчеги саамчыган ийнектер энирлер сайын мөбөржөт.

Мөтлө толгон адарулар чечектерге конгылайт,
Көдүргенче коштойло, уйазына уур жангылайт.
Кызыл-күрөң жиилектер эм тургуза бышкалак,
Ак мөңкүлөр тошторы астап эмди кайылгалак.

Көк тегери булуттап, жарсылдада каткырат.
Күмүш күннин чокторы жалаңдарга урулат.
Өткүн үндү күүктер жайканып эдер бй келди,
Өдүп калган өйлөрдө бала тужым эзелди.

Ырысту, шыралу жүрүмдө эмди көпти ондойдым,
Кезикте жүрүмдү озолоп, кезикте эмеш сондойдым.
Көдүрүлгөн жүрегимди чакпындарга соктыргам,
Кеен сыска тутуруп, жай келерин сакугам.

ПОЭТТЕРДИ ЧЕБЕРЛЕГЕР

Улустар, чебер болыгар! Чебер, улустар, чебер!
Алдыгарда поэт турза, ого жаман этпегер.
Поэттин шылынган жүрегинен колыңды капшай туура тарт.
Иштенкей койчы, ишмекчи, калак, ол ло бойың арт.

Поэттин жүрегинде тыңыскыган кызу кылла ойнобо,
Айлыңды, кыбыңды алтап кирзе, ачынып ого мойнобо.
Поэттин жүрегинде ару, ару, арудан-ару, ару күүн,
Жакшы поэт сыруулда, жаан кереес бүгүн.

Жажу кылга табарзан, жалкын сени согор,
Жалакай жүрек кандалза, сорбуланып соор.
Поэтке өткүн күүн керек, эн эрчимдү жүрек керек,
Поэтти өчбп, өштөп турзан, сен жүрүмдө тенек.

Жүрүмдө поэтке туштазагар күйүниш сенде жок болзын,
Поэттин үстинде күнди кара көлөткө бөктөбөзүн.

Анчадала јиит јӯрек ачу шылынып шыралаар,
Јӯрӯмди јӯрген, кӱргӱн поэтке кӱгүстүлөр чыдажар.

Андый да болзо, улустар, ас поэттер чыдагкай,
Јайалталу поэттин јӯреги јажына шырагкай.
Албатынын уулы ол, атту-чуулу кижил ол,
Ого јӯрегинде сүүштү, акту јакшы кижил бол.

Јайалталу поэттин омок күүнин ӱчүрзе,
Түлейлерге туштайла, алтын тыны үзүлзе,
Ондый кара улусты килинчек исте! Јалкын сок!
Устине тенгери бузулзын! Унчукпайтан јаным јок!

Јок! Јок! Јок! Јок!.. Јок! Качан да јок!
Атту-чуулу поэттин салымын ундыр учурум јок.
Поэти тооп јӯригер, поэттерди чеберлегер,
Алдыгарда поэт турза, сурайдым: јаман этпегер.

БУ ЈУРУМДЕ КУНУКТЫ СҮРЕКЕЙ ЈАРАШ ЈАШ КЕЛИН

Бу тымыкта кем кожондойт, кем кожондойт бу тымыкта
Бу айдында кем кородойт, кем кородойт ак-јарыкта?
Келинек коркушту түбекке түжүп кородойт, кожондойт,
Ол келинди билерим, түбегин јӯрегим ондойт.

Бу јӯрӯмде кунукты сүрекей јараш јаш келин,
Ай чалыган кӱстӱринде ак куулардын кебери.
Ак-јарыкта јангыскан, јангыскан арттым мен дейт,
Кӱбӱркийим барган, кӱбӱркийим ӱлгӱн, ӱптү сүүген эжим
дейт

Ол келиннин кожонгына јӯрегим сыстап шылынды,
Агару сүүштин ачузына акту сӱзимди айдындым.
Ай чалыган кӱстӱринде ару јаштар кӱрүнет,
Куулгазын оттор чагылып, кунукчылга кӱмүлет.

Ол келиннин сүүжинде сүт сүмердин арузы,
Ол келиннин кожонгында сүүген јӯректин ару сызы.
Ондый јараш келиннин јолын түбек не кечти?
Онын сүүген јангыс эжин, айса болзо, коп кести.

Бу јылдысту тымыкта ол айлында кожондойт,
Ырысту јоннын ортозында ол јангыскан кородойт.
Ай канатту салкындар сынын сыймап ийигер.
Ак санаалу улустар алкыш айдып беригер.

✱ ✱ ✱

Сооксынган салкын
Кӱзнӱк ыртыгынан
Менин кыбыма
Араайын кирет.

Жылынып ла алала,
Та неге де мендеп,
Билдирбес талага
Жылыйып ол калат.

Мендеди бе ол
Түбекке тушкен,
Je жайымды сүүген
Омок чилиецтерге?

Мендеди бе ол
Түндүкти шиндеген,
Жотконго алдырган,

Соокко тонгон Јалтанбас полярниктерге?

Мендеди бе ол
Туулар койнында
Турган турлуда
Карган энеме
Эзеним айдарга?

Мендеди бе ол
Кунуккан кӧӧркийге
Менен айдарга
Жылу эзенди?

Менде, салкын, мендезен!
Жайымнын, тартыштын,
Сүүштин тыныжын
Ончо улуска
Тен үлезен.

...

Туулар амыр уйкуда.
Туйлак куйун биједе.
Турум туунун бажында,
Турлуум ыраак жабыста.
Булуттарга табарып,
Бир жылдысты жоктойдым.
Жаанам сөзүн сананып,
Жана басып, токтойдым:
— Тоолобо, балам, жылдысты,
Тойып, кардын жарылар.
Жүске чыгара тоолобо,
Тоолобо, балам, жылдысты.
Каранжы тünde мен чыгып,
Качажып толойтом жылдысты.
«Тогузон тогуз» чала токтоп,

Тудуп көрөтөм кардымды.
 Жүзүнчи жылдысты тоолоорго
 Жүрегим эмештен чочыйтан.
 Кандый да болзо карыным
 Карам болгон. Коркыйтам.
 Тогузон тогус жылдыс бийикте,
 Табадым, тоолойдым араайын.
 Жүзүнчи жылдыс жабыста,
 Бедреп жүредим жаантайын.
 Жүзүнчи жылдыс жүрүмнүн
 Толкузында жажынган.
 Табайын ба, айса жок,
је менин
 Амадуум болор жаына
 Жабыстагы ол жылдыс.

* * *

Күүк ле этсе, слер, эне,
Күнүн ле күнүн јолго кӱрӱдӱӱр.
Каталып ыраган узун ол јолдон
Уулым келер деп сакып јүредеер.

Удабай ла алтайыста куштар кожондоор.
Кобыларды төмөн суучактар жарыжар.
Көк-таман чечектер јаска сүүнижер,
Көк сүрүжип койлор мантажар.

Жерлер корӱргӱ, жолдор ӱдӱргӱ
Туулган эмезим бе бу ак-жарыкка?
ӱскӱ алтайдын жазына сӱӱнерге,
Билбес калыктарла таныш болорго.

Бодобогор, эне, слерди ундыйла,
 Јүрер болор деп өскө талада.
 Алтайдагы јастыг јараш чырайыла
 Јаантайын болорым слердин јанаарда.

• • •

[illegible]

Жаашка өткөн боро кучыйак,
 Ойто ло кожо кыштайтан турус.
 Мен кичинек эски турамда.
 Сен толукта эткен уйагда.

Қыш та быжыл кандый болор?
Айдыжат, соок болор деп.
Жердин үсти ончо тоңор,
Мал-аштан коромжы болор деп.

Уўре-јеле нөкөр куштарын
Учулай берди јылу талага.
Нениң учун оларло кожо
Уча бербсднң ол алтайга?

Анда жылу. Айландыра талай.
Ичин тойу жүрер эди.
Je менин сөзимди жетире тыгдабай
Боро кучыйак уча ла берди.

Канадыла тенгери кескедий,
Арбанып учат үстимде.
Канады јок јүргендий,
Төрөлинег ыраак болгондо.

• • •

База та кайда да,
База та кандый да
Айдылбаган албатылу
Адалбаган журттар бар.

База та кайда да,
База кайыр, каскак та
Кижн бұды тийбеген
Кийик жолдор бар.

База та кайда да,
База чындык, жакшы да
Жүрүмде, тартышта
Жүрөтөн нөкөр бар.

База та кайда да,
База керсү, жараш та

Сүүшти жаап билбеген
Сүрнүккен көөркий бар.

База та кайда да
Билерге, өдөргө,
Нөкөрлөжип, сүүжерге
Амадаган кижиге бар.

* * *

Айла кожо алтай кыс
Эжинерге келген.
Суу оморды сыймалап,
Толкузыла эркелеткен.
Жаратта турган теректер
Оморды көрүп сүүнишкен.
Көк айастан жылдыстар
Сууга жини түжүргөн.
Карагуйда жолун бедреп,

Кайынта салкын табарган.
Кайын бүрн калтырап,
Кай жагарын ойногон.
Монун толкуларды оронуп,
Айла кожо алтай кыс
Жакшыны, жаманды да
ундып,
Араай сууда эжинген.

* * *

Кача бердин өскө кижиге.
Кару да болгонус, оны канайдар.
Болгон керектер — ол ончо кечеге,
Ырыс ла болзо, ончозы ундылар.

Жымжак жорукту машинала экү
Жылдарды тоолоп, жолдор өдөрбөр.
Буурайган чачту өгөнгөле көкөп,
Буруузы жокторго кезем көрбөрбөр.

Өгөнгө тату курсак кайнадып,
Ойдин өткөңүн сеспей каларын.
Өткөн сүүжисти эске алынып,
Өчөгөн чилеп жүрүмгө көрөрин.

Жокту поэти таштап барганын
Жөбжөлү улустар чын деп айдар.
Жарыкты таштап жүрө де берзем,
Жагыс үлгерим, биле, артар.

Караң Кошев

* * *

Түндө сөстөр келер...
Палаткада соок. Караңуй.
Эмди төжөктөн өрбө турбай,
Улуктап калзан, үлгөр өчөр...

А караңуйда кармадап, от жарыткан,
Жаткан улустын амыры бузулар.

Je турар керек.

Сен турадың...

Кемди де калактадып от жарыдадың.

«Кемнинг-кемнинг амырын буспас
Улгер болзо — ол үлгер эмес...» —
Карбайышкан сабарларыңла
Бу сөстөрдү бичип койодың...

АК ТҮНДЕР

Ак түндерде алтайы керегинде,
Төрөл журты, наҗылар керегинде,
Ол сок жаңыс кыс керегинде
Кунугарга ару, кунугарга ару.

Бүгүн бу jerди өскө күндер
Орчылан түбинен жарыдып тургандый.
Тенери жаркыннан бүткен немедий,
Кандый ак түндер, кандый ак түндер.

Лобош Молога сууны жакалай
Бүрүңкий түшсе, тенейдим мен.
Бийик үстимде — толун ай,
Толкулар — жараттай, толкулар —
жараттай.

Тууларда арткан журуктар жуалза,
Көс алдымда — чаңкыр жоксыныш.
Олорды катап көрөйин дегени —
Эм тура ыш, эм тура ыш...

Алтайым, бүгүн ортобыстагы түндер
Санааркажымнан агарып калган.
Бүгүн меге көргөн лө өткөн дө
Түндерин ак, ончозы ак.

Лоргой Кыдыев

КУСКИ КУМУШ ТУШТЕР

КАРГАН ТАЛ

Карган тал карыгып, араайын
Кажаттан Урсулга бөккөйт.

Сууга комудап жаантайын
Сур жажын төгүп ыйлайт.

Шылырт, шылырт шымыртыла
Ыйлаган талды Урсул мекелейт.
Санааркап сары жалбыракты
Салала, белине эрке экчейт.

АЙ

Ай ажарга браадала,
Арт боочыда туруп калт.
Тыйрык мүйүзүн курчыдала,
Тындаланып учуп калт.

Ак тандакла жунунып,
Айдын жүзү кугарды.
Күмүш учугу толголып,
Күн тууларга жарыды.

САРЫ БҮРЛЕР

Сары бүрди жууп алала,
Салкын өзөккө айдап келди.
Жалмап салган эжикке жайала,
Жалаң төмөн жайылта берди.

Эжик алды алтын-сары,
Арыган бүрлөр амырап жадыры.
Тенибер салкын эбирип келген,
Тереле бүрлөрдү тений берген.

КАЛГАНЧЫ ЖАЛБЫРАК

Сок жаңыс сары жалбырак
Будакта селбендеп калтырайт.
Уча берген үүрелерин санап,
Уур үшкүрүп, араай шылырайт.

Үүрелери десе алдамыш салкынга
Үзе тартырып, ырбай берген.
Кобы, жалаң, кырларда
Сары төжөк болуп калган.

КОБЫЛАР НЕНИ ТҮЖЕНЕТ НЕ?

Слондый обоолор койдынып, кобылар
Солонгы күски түштерин көрөт.
Кайа үстинен карап, кайындар
Калганчы жалбырагын жерге төгөт.

Кобылар нени түженет не,
Комыргай сыылтын тыңдалап?
Откөн жайдын жыргалын ба?
Өлгөн чабаачынын кожонун ба?
Уча берген куштарды ба?
Улыган салкынду кышты ба?

Сары күс, уйкулу кобылар,
Сананып калган ыйыктар.
Сары күс, жажыл мөштөр,
Чанкыр тымык, күмүш түштер

Владимир Бабрашев

Бу автордын «Бир кыш» деген поэ-
мазынын үзүгү альманахтың баштап-
кы номеринде чыккан. Эмди ол поэ-
манын ошого арыгызын салып турус.

* * *

Оскө куучын табылбас эмес.
Айткадый сөзим эмди де бар.
Алдымда чаазын тууга бодолду...

Керес тыны кыйылгалак тушта
Көптөдө үлгерлер чийер деген не.
Улус чийзе, келижип турарда.
Мен болбос канайткан деген не.
Айдар сөзим айдып ла жадым.
Өзөк-буурыма токтодып болбой,
Көгүске оны канайып тудар деп.
Укканы, байла, ондоор ок болбой.
Бойынын жүрүмин улуска куучындап,
Оног женил неме, байла, жок.
Нени де айтсам — менин табым.
Кош то, корот то — кем ле жок.

Орында јаткан кискени кайкадып,
Кожондоп, кожондоп, кожондоп
отурым.

Куштарга чачкан курсактын артканын
Боро кушкаштар чокып ийеле,
Бурт эткенин көрүп отурым.
Кайдаар ла көрзөн: кар ла кар...
Туранын үсти кар, обоонун үсти кар.
Уйлар чеденде, аттар чеденде,
Күни де бүркү — база ла кар јаар.
Пушкин, Есенин, Рубцов јок болзо,
Кижн мында јүүлерден айабас.
Олордын тапкан сөзиндий сөсти
Мендий кижн олзо до таппас.
Солун тарый кем јок ло болгон.
Јеримди көрүп, јакшызынып ла
тургам.

Сыны-бажым јенгил ле болгон.
Мындый болорын ундып та салгам.
Оок-тобырды иштенип ле јүрүп,
Огондып келзен, күн ажып калган.
Улус отторын камызып ийген,
Ол ло — түннн кирип ле калган.
Азыйда мында кандый болды не?
Та мындый ла болгон, та аайлу болгон,
Кемизи оны сананып јүри деер,
Керектү болор деп кем бодогон.

* * *

Ургүлөп туруп, сананып тургажын
Эркемей таадак сагышка кирди.
Коркушту сүмелү өрөкөн болгон,
Таппазы ла јок карганак эди.
Јакшы ла куучындап отуруп јадала,
Билбей тургандый кижиден сураар.
Күлүмзиренип сенен — андый ба?
— дезе,

Айдар сөзнн табылбай калар.
Адам ла экү отурган сонгында
Олор экүннн танга уйку јок.
Бирди ондоп турган немедий,
Мендий кижиде база уйку јок.
Танга уйку јок отурды эмеш пе,

Суксура сайылып, уйуктап калбайсын,
Анда эмеш отуруп ийгени
Эмди көпкө бодолгон болбайсын.
Тындаган ла болгом, је эмди келип,
Башта ла неме артканы билдирбейт.
Эмди олордын куучыны башталза,
Мендий кижии анайда угар бет?
Сонгында адама база бир соот:
«Алтай баатырлар», «Патей» табылган.
Олорды биске кычыртар ла кычыртар,
Мендий кижии учында јалкурган.
Адам ол бичик кайда ла дезе,
Мендий кижии «оорыган» болор.
Кыйышпас кижии сыйным көөркийдин
Јаагы ол тушта талган ла болор.
Бала тужынды сананып отурзан,
Ол жүрүминг тен чөрчөк лө чөрчөк.
Адазы эзен, энези де омок.
База не керек? Санааркаар неме јок.
Карындаш улус көөрөп чыгарда
Куучын эмес куучын болбайсын.
Айткадый эрмек табыла берерде,
Кемизи айтпай отура калзын.
Эзен сурап колдорын берерде
Туткан колдоры... та агаш, та темир.
Уредип ийер деп ала койгожын
Мендий кижии чыдашпайтан эмтир.
Ортон карындаш та кемди төзөгөн
Туй өскөн сагалду болды.
Келген, көрүнген, кийинеле барган,
Торт айылга токтобос болды.
Кичү карындаш көп сөс тө айтпас,
Айылдан да чыкпас «өрөкөн» болды.
Уйларын сугарган, курсагын аскан,
Түүнүп те отурза, — табы болды.
Уренип жүрген улусты оны
Баратан күнис јетти дежер.
Јалтырт эдип көрүнип ийеле,
Эзен болзын — жүргилей ле берер.

* * *

Мендий кижининг кылыгын, байла,
Көзөр јогынанг ондоп то албас.

Жагыскан анда јаландап ла јүрер,
Јаманы тутса, үйдег де чыкпас.
Мөштү-Айрынын уулдары мени
Кезикте, байла, айткылап та јат.
Олордын сөзин сөс эдер бе?
Кижн ачынза, нени айтпай јат.
Је бир јуулыжып куучыныс башталза,
Кижн олордон тен нени укпас.
Арчын кейлү Алтайга јүргени
Ончозы чыгар, не де артпас.

* * *

Кече јабыдап төжөктө јатсам,
Күзен таайым «кыш-маш» ла јеткен.
Кайынду бутка эликтер кирген,
Агыртып бер барып, шыйдын ла деген,
Эжиктег чыккан, јүгүре берген,
Удаган да јок, катап келген.
Та качан јуртты эбнре соккон,
Та качан барып улусты јууган.
Бир ле түнгей албаты болды
(Үренип јүрген уулчактар јанган).
Таайыма не болзын, ол ло керек,
Јаш уулдарды јүгүртип ле ийер.
Мынайда базып келеринг дейле,
Төнгөштинг төзине отура ла түжер,
Эрдийи кирелү ол кайдан болотон,
Таайымды оны тен адам айтсын.
Та он кижн, та јирме кижн
Једер јериске једип ле келдис.
Агыртып барары агыртып барган
Артканыс тозулга отурып ла ийдис.
Арканы агырткан неме де јок,
Күзен таайым кем јок ло деди.
Бу меести эбирип кел — деп,
Мендий кижини јүгүртип ле ийди.
Меести өрө тайкыла-тайкыла,
Төрт тамандап чыгып ла келдим,
Арка јанын дөбн төмөндөй түжеле,
Кыйгы-кышкылу базып ла ийдим.
Анча-мынча келген ок болор
Өзөктө мылтыктар јызырай ла берген.
Солун агнын мүннн ичер деп,

Мендий кижн сүүне ле берген.
Байагы уулдарга жууктап келетсем,
Таайымнын табыжын — коркый да
бердим

Уулдарды уредип турган эмтир.
Базып келзем, устиме ле келди.
— Бу сен эмеш сагышту ба, жок по?
— Не? — дезем, тукүрип салды.
Жастыра агыртып тужүрдин дейле,
Арбаган-арбаган, катап ла тайды.
Агыртар болзо, агыртар ла дедим,
Арканы керип база ла бердим.
Ол кун базыт болгон ло база,
Уулчактар учында чек арыган.
База андап жүредим бе деп,
Мендий де кижн сөзин айдынган.
Сонгында таайым андаар ла десе,
Мендий кижн эртеден мойношкон.
Онын арбыжын канчазын угатан,
Болор дейле, базытты токтоткон.
Эмди өскө базыт башталган,
Эрдин жорук торт тынгыган.
Улүш карды ууштап алала,
Оны аыктап, жытап турадым.
Тонг болбозо, чанак жолды кууп,
Көс жеткенче жаландап каладым.
Кышкыда соокко курбуйа тонгон
Кайындар чек карып калгандый,
Карга көмүлген бүктеги жыраалар
Баштарын кардан суургылап алган.
Чечектеп базарга эрте ле арай,
Тегине де басса, база да кем жок.
Көгүске кийген тон — чекпен болбайсын,
Бутка сукканы — кирза сопок.
Ол жас деп неме коркушту ла база.
Көбөркийди оны, же кандый деерин.
Кайкап көрөр бүдүш жок то болзо,
Солун не солун.
Баспас та дезен, база берерин.
Камыкты көргөн бистий улусты
Кайкадып аларга база көп ло керек.
Кайкап анда кемизи басты деер,
Энчикпей барган не жаш жүрек.
Жастын адын адаган сонгында

Јаш жүректе не болзын.
Оны айдарга кнжи јалдаардан,
Менин куучыным бого токтозын.
Эмеш сагышка эреендү де болзо,
База бого је нени кожор.
Јакшы эдер деп ойиненг өдөлө,
Мынызы тескери барбазын... болор.
Божодор деп база мендеген де болзом,
Иш божоордо сүүнип турган јок.
Је бир ле болор деген сонгында
Катан оны тудар чагым јок.
Этпести эткен, энтерген ле болуп,
Тегип де сөзим көптөди ошкош
Улустын сагыжын кайдан көрөйин,
Мен сананзам, болор ло ошкош
Божогон десе, ондобос эмес.
Онызын, байла, айтпаза да јарт.
Кандый да кайкал чечеркек эр бол,
Көөркийдинг тили де база арып јат.

Сурайа Сартакова

ТӨРӨЛ ЈУРТЫМ

Төрөл јуртым өнжиген
Томон озөктө јадыры.
Төгүндеп незин айдайын,
Торт өскөргөн эмтири...
Тураларын бийигин,
Туй чедендү ончозы.
Ойноп жүрген јерлерим
Огород салынган болтыры.
Јаман деп мыны айдар ба?
Јаанап өскон бу јуртым...
Је јангыс ла, јангыс ла...
Јажына кару ол јуртым.

СЕГЕ

Көзиме менин көрүнбей ле барзан,
Көлтөкө ошкош болуп каларым.
Күски өдү салкын табарган
Чечек болуп онуп каларым.

Кѳзиме ойто кѳрўнип келзен,
Кѳк чечектер јеримде јайканар.
Кѳксиме бадышпас ырысты ўлежип,
Кўлўмзиренип кўн айланар.

* * *

Бу јуукта ла тош болгон,
Бу јаратта кар јаткан.
Тўнде трубада салкын кўўлеген,
Тўште кўн де ѳчѳмик билдирген.
Бўгўн ойто јанып келдин,..
Бўрчўктер теректе јарылып калтыр.
Айса сєн јасты экелдин?..
Айса меге анайда билдирген...

* * *

Эртен тура ойгонзон,
Эрке бир ле кѳрўп сал.
Энгир бозом болгончо,
Эрикпезим мен.
Эмезе байры арчуулымды
Экелип бойың буулап бер.
Сениң қолың орогон деп,
Санан јўрерим мен.

Александра Саруева

МЕНИҢ АЛБАТЫМ, МЕНИҢ ЧЕРУУМ

Мен кўн чокту салымыма
Кўнўг туруп, сўўнедим.
Ырысту јўрўм-јадыныма
Албатым алкап јўредим.
Мениң ырызым аргадап берген
Черўуме быһаным айдадым.
Оштўдең јерим корып берген
Сени, черўўм, алкайдым.
Чын јайымның черўзи сен,
Баатыр Совет Черўўм.

Чындык ырыстың черўзи сен,
Албаты сўўген черўўм.
Сен чилеп ле јайым сўўчилер
Јер ўстинде кѳптѳзин,
Албатызының јайымын сўўчилер
Октябрь революцияга кўндетсин.
Арчып јытту алтай кожонгым,
Черўўм, сени коолотсын.
Мѳш, чибини база ундыбай,
Албаты баатырын кожондозын.

ПРОЗА

Күүгөй Төлбөсөв

«Каарган согоно» деген бир уурлик куучулардан алынган журук.

БИСТИН ЧОТОБОТ

— Мен айдып жадым не, бу мен айдып жадым. Мен орустап та, калмыктап та айтпай жадым, а алтайлап айдып жадым. Нени айдып турганын, кем айдып турганын билер керек ине, билетен ой жеткен ине...

Бистин чотоботтын бу айткан сөзүн өскө кандый бир тилге көчүрүп ийзе, ол шак мындый болор эди: «Слер канай оңдобой тураар?! Бу мени таныбай турганаар ба? Бу эр-жазына слерге чотобот бол келген кижини. Мен слерге туку качаннаг бери иштеп келдим не, туку колхоз тужынаг бери, туку жуунын алдынаг бери. Слердин кажы ла иштеген ижигер менин колым ажыра акча-жөөжө болуп өдүп турганын канай оңдобос улус бу? Э-эх, көөркийлерди ле слерди! Бала жыды чыккалак бараксандарды!»

А кандый бир кижича чала такыжа берзе, онын айткан сөзи бу: — «Килегени — кинчек» дегени, чып ок эмтир. Слерди мен амтажыдып салган болбойым. Бу не, же бу не бу: сөстин аайы-бажып угуп албай жадып, «жок, андый эмес, мындый» деп, акту жерге кижича ачындырып. Тан эдин жи, өскө кижича болгон болзо, а? Тонуп калган чырай-башту, галстукту-эштү. Эрмек сураза — укпаачы болор, өскө жерге туштаза — көрбөөчи болор... Ол тужында өскө, чек өскө кожон кожондоор эдеер. Канайдар, бу улусты мен амтажыдып салган эмтирим.

Бу айткан сөзүн база бир кандый-кандый тилге көчүрүп ийзе, ол шак мындый болор эди: «А-а, сен мениле сөс блаажып па? Менен сагышту, менен артык болорго бо? Өскө улустын көзине мени айдып аларга ба? Э-эх, сунушкаларды ла слерди. Торбокто бедин айса кой кабыр турган бедин? Айдын учу келер, абаротка болор. Эмезе кышкы корон соокто тазине жетире тонуп калган обоо айдып берерим. Кыштын бир тутам тужине канай казар эмежин. Ломду, күректү, малталу. Ол тужында кандый сөс айдар эмежин, кандый кожон кожондоор эмежин. Калак ла меге өчөшпө, меге качашпа. Тенеерибей жүр, төбөрбөй жүр. Кандый ла немеде кып бар. Сен жымырткадый да болзон, же бис жымырткадан да кыпты таап ийетен эмейс»...

Бистин чотободыстыг база бир агылузы: кажы ла эрмектинг учындагы сѳсти эки катаптаг айдар. «Мен айдып жадым не, мен айдып жадым. Бу мениг шўўлтемле болзо, андый болзо. Керек андый болгондо, а мен мындый болгондо. Мен оны 'озолодо бил турбай, бил турбай. Эбиртип кѳргѳн не, кѳргѳн».

А тойлу-уулу јерде, айылчылар келгенде, бистин чотобот кажы ту-жыда отурар деп? Туку анда. Туку тѳрдиг бажында. Ак кийистинг-ширдектинг ўстинде, айылчылардыг јанында. Кем-кем бистинг чотобот керегинде кыра-быча сураган болзо, каруузы шак мындый болор эди.

— Айылчыларга сѳсти кем озо айдар?

— Бистинг чотобот.

— А канайда айдар?

— Табылу.

— Табылузы кандый?

— Кажы ла сости карамдап тургандый.

— Сѳс айтса, чырай-бажы кандый?

— Јылымзу немедий. Анчадала кѳзи — кўнге удур тѳгѳштѳги кайылып бараткан сангыс ошкош. Јалтыркай деер бе айса мелтиркей деер бе. А ол ло отурган јерине бир болор болбос кыймык эдип ийерге, «ол јаан кижиги» канай чучураар эмеш.

— А канайып?

— Озо баштап тумчугыла «мыш-ш» этирип ийер.

— Анаг?

— Анаг ичин тоской тудуп алган колдорыи туура апарар.

— Анаг?

— Анаг белин тапту кедейтип алган соондо, эки колыла «ф» буква чылап мылкыла берер.

— Анаг?

— Је бот бу ла белетениш, шак бу мындый јурамал бўткен соондо ло болгой.

— Не болор?

— Бистинг чотободыстыг куучын айдар ѳйи једе бергени бу болор.

А куучынды канай баштаар деп?

— А канай?

— Кандый ла куучын «мен» деген сѳстѳг башталар.

Бир сѳслѳ, бистинг чотобот кандый да немеденг тайкылбас «туй такалу». Кандый бир кинодо јакшы ойногон артисттин ады-јолын улус тапкылабай отурза, јастыра-мыстыра да болзо, айдатан кижиги — бистинг чотобот. Эмезе аймактын јаандары кайда иштеп, кайда јўрўп турганын ла адын-јолын кем чикезинче айдар — база ла бистинг чотободыс. Эмезе јуундарда кандый бир кижини ишке кѳстѳйтѳн болзо, кем озо сѳс айдар — база бистинг арып-чылабайтан чотободыс. Керек дезе уулдар јуулгылап агыртканда да, элик, аг кажы јанынанг келетенин кем јакшы билер — база ла бистинг ол бир «јаан кижибис», чото-

бодыс эмей база... А кезикте бистинг чотободыс айылчылар келген тужында кандый десе. Айылдың тышкарызында јаш өлөгнннг үстинде күреелей отурып алган тужында, чичке-коо үнле:

Ат чакызы тургажын,
Түшпезим деп кем айдар.
Ачу ажып ургажын,
Ичпезим деп кем айдар.

Бу «торконын јигиндий, тостын кыбындый» дейтен төрөгөн-тугаан келгенде, бистинг чотободыс андый эмей. А кандый бир кижиге кекенген соондо чы, кандый бир кижини истешкен соондо чы: тирүге јийле, түктүге чыгарып та ийер...

Је бот мынайда куучындап, бастыра кокур-каткызын да, корон-ачузын да кирбиктерининг ары јанына јажырып алган өгөөн Камлак-тын үсти јанында городтоп келип јатты. Коштопында отурган шофер өгөөннинг куучынына кезикте күлүмзирешип, бажын кекип, эмди учы-учында ла эрди кыймыктады:

— Айдарда, слердинг чотободоор андый ба?

— Мен тен кезик кылык-јагын айтпай отурым.

— А городко јетире эмди де јол узун не.

— А кайдар ол, соот болзын... Је бот, бир мындый учурал болгон. Айла бистинг јердинг немелери бойлоры да андыйымак ла немелер.

— А кандый?

— Бистинг јерде бир Бултай деп неме бар. «А» болзо — «а», «б» болзо «б». Је бот, бис бир катап конторада јык ла толо улус. А бистинг чотобот база ла ан-куш керегинде куучындап, учында куштар-дын јымырткаларына көчкөн. Чотободыс отурала, байла, тегине ле айткан болбой кайдар.

— Бистинг айылда такаа-эш јок, а өлөңдү чеденге барзан, улай ла јымыртка јадар.

А бистинг Бултай бу өйдө чотободыстынг кажы ла ссзин кор-кушту амтанду аш-курсакка бодоп, оозын ачала, бажын кекип:

— Э-э-э, јарт. Былардын айдарга турганын сезийдим. — Бистер-динг бир кезиктерис: бу көрмөзи кизи билбес нени сезип ийди деп, Бултай јаар бурыларыста, а ол десе сырап кочип чыкпазынба. — Је-е, ол неме ол.

— Ады јок не бу мындый? — деп, кемибис те сурап ийген.

— Је ол бир неме чи. Бу бистинг чотоботтын айдарга турганы чы (чотоботко бурылып), је, је анан ары айдаар ла, былар.

— Нени айдайын?

— Је ол бир јымыртканы чы.

— Ол јымыртка кайдаг кел турган десе, менин адым јаантайын ла сула јийтен ат ине. Је бот, ого пөтүктү...

Чотободыс пѳтѳк ле деерде, Бултай колын јаный согуп:

— Је мен туку байадан бил турбай, сес турбай. Былар оны база кѳргѳн турбай.

— Немени? — деп, чотобот неме ондоп албай сурады.

— Је ол бир немени чи.

— Немени?

— Пѳтѳкти чи.

— Је пѳтѳк болзын. Апан не?

— Је не де эмес.

— Та нени-нени айдарга тургац, киж и ондобос — деп, чотобот куучынына кирген учун чала кыјырантып чыкты.

— Је бу јангыла ла айдарга јастадаар не.

— Немени?

— Пѳтѳкти чи, пѳтѳкти. «Јаан киж и» кемзинип отурган болбой кайдар.

— Немеден?

— Је ол бир кѳргѳн пѳтѳгерден... А бистин айылда база андый пѳтѳк бар. Бу ла бойымнын акту кѳзимле кѳргѳм.

— Бу слердин айылда кандый пѳтѳк бар? — деп, чотобот чала сыга базып келерде, Бултай чала кѳзин уужаачы киж и болуп:

— Чын, чын. Бистин айылда база андый пѳтѳк бар.

— Кандый пѳтѳк? — деп, Бултайды улус ууй туткулап келерде, кѳбѳркий база кажы барзын, айда салып ийди:

— Бу бистин чотободыстын пѳтѳги ошкош пѳтѳк бистин айылда база бар... Билерсер бе, не?..

— Не, не? — деп, бир уунла конторанын ичи јир эдил калды.

— Не дезе, бисте база андый пѳтѳк бар. Јаантайын ла јымыртка салар.

— Пѳтѳк... Јымыртка салар...

Улустардын ортозынан та кемнин де ѳни:

— Кокурлап отурганы база куучын.

Бултай чала ачына бергендий, кѳзин кезе кѳрѳп:

— Мында не, шалтан киж и кѳр ийдеер бе?

— Је ол пѳтѳк деп неме јымырткалап турган деереерде...

— А кѳргѳн немени кѳргѳм дебей. Бу бистин чотоботтын пѳтѳги ошкош пѳтѳк бистин айылда база бар — јаантайын ла јымыртка сал јат. Јалаазын ары-бери чачып, јайкана базып ла турган болзо, јарт — ол јымыртка кычырып турган тужы.

— Отурган улустын ортозынан та кемизи де сурап јат:

— А тен колоорло тудуп кѳрдѳѳр бѳ, ол анда, ичинде јымыртка јѳргенин?

— Бе, мен оны тудуп кѳрбѳѳн болзом, незин айдайын.

— Је тен чын ла, бу ла сабараарла туттаар ба?

— Улус тѳгѳндеп ѳренгилеп калган немелер бойларына бодоп

турган ине... Бу ла ус сабарымла тутпай база. Куйругынын алдын бу ла ус сабарымла сыйып көрөм, анда жүрөр. Онон күпке сугала, устин базырып сал жадым. Онон бир канча бидинг бажында барзан — жип-жылма, жылу-у жымыртка. Айла, куштыйынан эмеш жаан тартар.

Бултай мынайда айдала, чотоботко бурылып:

— Бу айылдын пөтүги шак андый болбой кайтсын. Былар баштап ла куучындаарга турарда, сес ийбей: э-э, база бистийиндий пөтүктү айыл бар турбай. Айла андый пөтүк курсакчы-ыл болор дезеер, былар? — деп, Бултай база ла катап чотоботко бурылды.

— Курсакчылын онын адам айтсын — деп, чотобот айдала, эки алаканына жүзин салып, ийиндери селегдеже берген ине...

Шофер машинасын токтодып ийди. Эмди олар машинадан чыгала, кийин жанына жергелей тургулап ийдилер. Байагы өгсөн чыданыкпай, катап-катап айдат:

— Өлбөөн кижн алтын аяктанг аш ичер дегени чын эмтир, чын эмтир.

— Андый неме кайда ла бол јат, өгөөн. А слер бир катап бойоордон бойоор сурап көрдөөр бб: ол ненинг учун андый?

— Јок, јок. Андый ла сурак бойыма бербедим... А чындап та, ненинг учун?

— Акчалу, аргалу кижининг айткан сөзи де, кокурлаган кокуры да — ончозы чынга бодолор ине, чынга бодолор. Сен акчалу ла бол: улус сени сүүр, сени угар, сенин сөзинг сөс болор. Онынг учун пөтүк те жымырткалай бер турганы ол ине. «Акчага мен түкүрейин, ол до јогынан жүрбей, мен оны тайайын...» деп, жагыс ла ап-ару көстү, жип-јнит кижн айдар аргалу. «Акча јок то жүрбей» дегени — јараш сөс. А јаражыла чай урун ичпезинг дегенин база ондоор керек.

— Ондоор керек ле, је кезикте санаа-күүннгле жүрерге күч.

— Кезикте де эмес, а жаантайын ла ол буудакка тутурып јадые.

Олор экү мынайда куучындажып, катап машинага отургылайла, јоругын көндүктирип ийдилер. Городтоп бараткан өгөөн чотободынын база бир кылык-жангын куучындайт.

— Бир мындый учурал болды. Је ол учурал да эмес. Ол андый немелер бистинг јерде жаантайын болотон. Бир кижини бир деп санап жүреринг, а ол кижиле јуук танышсанг, өкпө-јүрегин дөөн кирип көрзөнг — чек өскө көслб ого көрөринг.

Баја бир иштенкей улустар бар ине. Та бойындыый бол, та колхозтыйы, совхозтыйы бол — түп-түней иштеп ле жүрер, иштеп ле жүрер. Онынг учун алатаны та канча болор, онызын јетире ондобос то. Оскө улус ол керегинде та не деп санангылаитан: ол керек те јок. Јагыс иштенип ле билер, малын ла сүүр. Андый улустын кажы бир туштагы көөрбө айткан сөзи: јаскыда арык-торык уйлар тойо отоп алала, јараштыра јатканын канайып эптү этире айдар эмеш. Эмезе койлордынг кураандары јолды өрбө-төмөн канайда јарышкандарын сонуркап куу-

чындаар эмеш. Бир сөслө: олордын иштеген ижи — олордын жүрүмү, суужи, ырызы болуп, калган. Бистин жерде шак андый бир Торык деп келин бар. Жаантайын ла подсосто иштеп жүретен, а улусту жерде каа-жаа ла көрүнетен. Улус оны, жагыс та улус эмес эмей, а бу да кижини оны андый ла учукпас, туйук кижини деп сананатан эмейс. Же бир к. тап ол бистин чотоботло кабышканын көрөлө, бис анда, конторада отурган улус, эмеш бой-бойыстан кемзине де берген ошкош эдис.

Бис ол күн ишке барар деп күн өксөгөнчө конторага жуулып алып, база ла ыш буркурадып отурганыс. Торык ол ортозына та качан кирип келген болбогой, байа бистерле кокурлажып отурган чотобот тегине ле айда салып ийген не:

— Бу подсостын улузы ижине барбай, күн өксөгөнчө не мында?

— А бого кижини кирбейтен бе?

— Тегин кижини кирбейтен — деп, чотобот база ла теп ле тегин айда салып ийген.

— Жок, бу бистин чотоботтын жытанары коркуштанган.

— Неме дейшиг, Торык?

— Мен кижиге тилмеш болор аргам жок. Бу отурган улустардан бир бирузин тилмеш бол деп сурап алыгар... Эй, улустар, бу бистин чотободыска тилмеш бол берзеер? Бу кем де эмес, а бистин чо-то-бо-дыс не.

— Бу, бу Торык бүгүн калагы болбой.

— Кер-мар, чындап та калагы болзом не керек. Же мен орустан та, калмыктап та айтпай жадым, а алтайлап айдып жадым не, нөкөр чотобот.

Торык чотоботтын сөзиле ойто чотоботты өткөнип туруп айдарда, бис, конторада отурган улус, чала кемзине бердис. А бистин Бултайдын тили — өлгөннүн озо жалбырак эмей:

— Бу сен капай туруп, Торык. Бу тен жаан кижиле берижиң...

— Чын, чын, бистер ончобыс ла балдар ине. Жагыс ла бу бистин чотободыс жаан. Онын учун кижини неме айтса: бу неме дейт деп, айлан-дыра отурган улус тоон бурылар... А мен не, тил жок кижини эмтирим бе? Улустан незин сурайдаар?

— Не келгенер деп сурайдым?

— Акчам алайын деп. Бу улустар кожолта жал ал турган деерде, мен деп кижиде арбынду болор керек. А байа бу бир зоотехник аайлу неме айдып жат: слерге кожолта жал жок деп. Онын аайына чыгарга.

— Чын, чын, Торык, сенде быжыл кожолта жал жок болор. Онызын бойын бил жадым.

— А мен незин билетем?

— Кажаа-чуланынды улустар ремонтды ба? Онын кийининде бооро жаскыда торбоктороорды бескелебедер. А эмди кайда ол акча? Государствоны бис кейле төгүндер аргабыс жок.

Торык чотобот жаар көзин сүмелү сыкыйтып ипеле:

— Айдарда андый ба? Государствоны төгүндер аргабыс жок по?..

А мен боороттон бистинг чотободысты айылдап-уулап койгон болзом чы, а? Эмезе бистинг чотоботты мен жаантайын ла туку төргө отургызып турган болзом, а? Бистинг кайран чотободыс турза, кожо тура жүгүрүп, отурза, кожо отура түжүп, айлана согуп турган болзом, а? Ол тужында госуларствоны бис кайайткайыс не, а? Бис ол тужында госуларствоны бир катап эмес, эки де катап эмес, үч те катап эмес, а он катап төгүндөп салар эдис. А мен деп кижин ол тужында арай ла геройго жуук болбос эдим. Ол тужында мен: кырагкай, кичеегкей, иштегкей, озочыл, өскөлөрине темдек болор эдим. Же канайдар, бис ол калыптан эмес те. Бис иш ле дезде, кезикте чайлаарын да ундып сал жүргенис те.

Чотобот бу ла тушта чек ле тын-тырс. жок болуп, тоңо бергендий отурды. А Торык дезде бу тужында чотоботко эмес, а айландыра отурган улуска бурылып:

— Же бот, слерлер, эйе, эйс, слерлер! Тен бир сөс айтсагар: акыр, бу иштеп, керек дезде, кичинекей балдарын да таштап ийип, иштеп жүрген кижин деп. Же айтаар... Же бот, слердег бир кыгыс эдер сөс то айдараар жок. А бистинг чотободыс оны жакшы билер де: бис нени де айтпазыс, бис кайдөөн до комулбазыс, керек дезде, бис бой-бойыска да жөмөжип билбесис те. Аргалу болзо, кийиннен ары ийде салып ийерис те. А бистинг чотободыс бистерди жакшы-ы билеп алган да: бу көөркийлер кайда барар, бу үезин менин колымда. «А» болзо — «а», «б» болзо — «б» улустар иисбис... А чын ла бис онын колында. Эйе, ненин учун дезде...

Торык база та нени де айдарга жүрерде, чотобот чырай-бажын соодып ийеле:

— Акыр, акыр, Торык! Бу албатынын көзине мени, туку качаннан бери иштеп келген кижини...

— Чындап, мен ундып койгон турум ис: бистинг чотобот туку качаннан бери иштеп келген эмей. Туку колхоз тужынан бери! Туку жуунун алдынан бери! Бир сөслө, бистинг чотобот бистин неле коркыдарга турганы жарт. Бодозоор, туку качаннан бери иштеген де. Былар чек, бу жаан кижин туку-туку качаннан бери эмеш... А канай иштеген, көкөрлөр? Бу ла бистерди кижиге чотобой, жаантайын көмөлип, көмө каткырып... Былар кайдөөн барар деп сананып жат. А чындап та, бис кайда барарыс? Бичикчи-эш болгон болзо... Эмезе бу жердег көчүп кайда барарын? Олор оны билгилеп алган — онын учун канайда ла кылынгылаза, олордын табы бол жат. Канайдар база, арга жокто иштеп жадыс...

Шофер өгөөннун куучынын уга-уга, учында жаңыс колын жаңыды:

— Айдарда, слердин чотобот андый ба... Пөтүгесерден бери жымырткалап ийер. Оны бир катап каарып жиген кижин. Чындап, «Каарган соголю» деп чөрчөкти уккан бедеер? Оны Урсул ичининг уулдары билер.

— Чындап та, каарган согононын жыды жара-аш неме ине.

— Жаңыс ла жыды эмес, амтаны да башка эмей — деп, шофер куучынын баштады.

СЕРЖАНТ ТУДРЕШ ЛЕ ОНЫҢ ТӨРӨӨНДӨРИ

Түдреш бирме жыл чыккан-өскөн жеринде болбогон. Бу ла бары келейин дезе, бош жок. Айылдап барып келер күүни анчадала ого сержант звание бергилеерде тынгыган. Айтпаза да, Ак-Кобы журттан кем сержантка жеткен?

Отпуск ойининг бир күнинде Түдреш Ак-Кобыда эжезине айылдап барган.

Ак-Кобы городтон ыраак эмес. Улус жойу да жүргилейт. Же Түдреш өнөтийин начальнигинен легковой автомашина сурап алып, алдында отургушта седейип атанган.

Азыйда тегин де кичинек Ак-Кобы там кичинектеп калтыр. Ас-мас карган-тижендер ле арткан. Жинт улус алдынан айыл-журтту бололо балдарын ада-энелерине таштап, журттан жүргилеп калган. Онын учун Түдрешти Ак-Кобыда жаңыс ла кастар ла такаалар калактажып, ары-бери чачылыжып уткыгандар. Бир канча ийттер де машина көдүргөн тобракка көмүлүп, ынжылдажып сүрүшкендер.

Түдреш айылдап келген деп солун табышты угала, онын эжезинин, карган Кууктын, айлына улус жуулышты. Куук сыр жүгүрүктө Иптүктердин мойны кезилген, «Шуурым Иванович» очокко артылган. Келген улус база эмештен нек-сак экелген.

Элден ле озо Түдрештин абаайынын кызы, Бачымаш жетти. Түдрештин жап-жаңы мундирине тегин де артап калган көзи кылбыгып, ол сурады.

— Бу сен Түдреш пе? Кудай-ай! Баламды өлгөлөктө көрүп алайын деп санангам. Карын, жет келтиринг не! Мени танып турун ба?

Түдреш алаңзып, сананып турды. Онон карганактын жаагында кокус кирелү жаан кара менди көрүп ийеле, өрөкөнди танып ийди. А канайып таныбазың!

Түдреш балада бир катап чыбык минип алала, мантадып браадып, Бачымашка учураган.

— Жене, жакшы ба? — деп кыйгырып ийген.

Бачымаш: «Акыр, күлүк, мен сеге үлүүн берерим» — дейле, жалай кеп тартынып, сабарыла нмдеп, Түдрешти бойына кычырып, жууктадала, кенете чамчазынан капкан. Жолдын кырынан чалкан үзүп алала, Түдрештин штанын түжүрүп, кийинине тийдирип ийген.

— Мен сеге кем? — деп сураган.

— Жене, слер канайып туругар? Бу жуукта баштактанбадым ине?

— Мен сенин баштагың сурап турган эмесим. Баштагың тегин де баштан ашкан! Мен сеге кем деп сурап жадым. Айт: кем мен сеге?

— Јеңе, энеме айдарым: кижини тегине ле тегин соккоп деерим.

Чалкан келип там тыгыда тийген. Түдреш «а-а-а» деп алгырып ийеле, жолго жадып, тобракка тоголоно берген.

Бачымаш оны божотпой, катап-катап сурап турды:

— Айт: мен сеге жеңе бе айса ѳскѳ кижѳ бе?

Түдреш тобрактын ортозынан эки кѳзи суркурап, чала санана берген «Бу кижѳ сеге не ачынып турган? Айса, жеңе эмес кижини «јеңе» деп айдыйдим бе?»

Түдреш ачып турган кийини тырмап, мекележип, араай унчуккан:

— Эје, слер мени кѳндѳлѳн не согуп жадыгар? Куук эјем мени сокпойт не.

Је онызы тѳгѳн болгон, ненин учун дезе, Кууктан ого анчадала кѳп једжетен.

Бачымаш кенете јымжай берди. Түдрешти бойына тартып алып, эрке ѳнденип айткан:

— Куда-ай, бу баламнын керсѳзин! Мен сеге канайып жеңе болотом? Мазайдын эмегени Майрок сеге, чын, жеңе болор, ненин учун дезе, Мазай — сенин акан. А мен дезе — абаайыннын кызы инем. Билдин бе эмди? Мынаг ары мени «эјем» деп айдып јѳр. Эјезин «јеңе» дегени сѳркей уйатту ине!

— Билдим, билдим, — деп Түдреш мендештѳ айдала, капшай ла сурт эдип мантаткап.

Бачымаш бу керекти ундып салган болбайсын. Је Түдреш ундыбаган! Байла, онын да учун ол эмди алаңзу јогынан айтты:

— Эјемди таныбайт деп канайып тураар? Эјемле узак тушташпаганымнан улам торт санай береле, айылдап келдим ине. Орѳ ѳдѳр. Ол колоордо не? Столго тургузып ијсесер...

Бачымашты ээчий Түдрештин кажы јерде божоп калган энезинин эјезинин уулы, Петрук, талтандап јеткен.

Петрук — фронтовик, эки боевой медальду. Ол строевой базытла јууктап келеле, онг колынын сабарларын шыкшыдына тийдирип ийеле, кыйгырган:

— Здравия желаю, товарищ сержант!

«Товарищ сержант... — Түдреш ичинде каткырынып ијди. — А мен кичинек болорымда, канайда кылынып, мени шооткон эдин? Ундып салдын ба?»

Је Түдреш ундыбаган!

Түдреш бир катап ойноп јѳреле, олордын айлына чеген ичип аларга кирип барган. Кылыш эјезинин айлында кѳчѳп брааткан сыган эмеген јаш балалу кызыла конорго суранып алтыр... Түдреш кирип келерде, Петрук отургуштан тап тура јѳгурип, орында ыйлап јаткан баланы ала койоло, ого туда берген.

— Бу баланын адазы јок... Онын адазы — сен! Ме, баланды апар! Азыра!

Тўдреш нени ондозын!

Баланы аларга эки колычагин ичкери сунган. Же баланын энези жўгўрип келип, баланы блаап алган. Петрук ичин кабыра тудунын тактадан арай ла ашпай, талганча каткырган.

Ол ло кўннег ала Тўдрешке «сыганнын кўйўзи» деген чоло чўрче ле жапшына берген.

Тўдреш Петрукты чек кўрўр кўўни жок болгон. Кўрзў лў, ыраактаг не ле колго кирзе, чип-чике адатан. Чамчазынын ичинде жаантайын белен таштарлу жўретен.

А эмди кўрзўн: «товарищ сержант!» — деп, козырьть эдет, кулугур» — деп, Тўдреш сананды.

Петруктын колында экселген немези жок эмтир. Улустан ла жемзенип жўретен кижи болбайсы... Же Тўдреш унчукпады.

— Киреер, киреер, таайым! — деп, оны турага ўктўм кычырды.

Оног кўрзў, эки кулагы талбак, кичинек содои башту Жабай ашшыйак клеедири. Корчойып калган эмтир, эки колын белинде жўктенген, кара сагалы агарып, чек астап калган. Тўдреш оны танып ийбей. Ол бир катап тала печкеге ичин изидип турган Тўдрештин чарбачичине сабарыла сайып, энезине айткан эди: «Бу мыны азырап алып не болор? Ары сууга салып ийбес пе?»

Кулугур эмди не де болбогон чылап клеедири.

Жабайды ээчий тас башту Жабык ўбўгўн, бажы айга-кўнге мызылдап, жетти. Тўдреш оны да таныды. Тўдрешти ол бир тушта маалазынан ўзўп алган сок ло жагыс болчок огурчын учун сўрўшкен эди. Тўдреш канча ла кире тын жўтўрзе, ол бу ла једип клеесткендий. Тыныжы жаба једип турды. Тўдреш аргазын таппай, кенете учураган жаан тытка, чыйрак кўрўктий, тўрген чыга берген. Жабык мыжылдап ээчий чыккан. Тўдреш канатту эмес, тенгериге канайып уча берзин! Тыттын бажында отурган Тўдреш штанын чечип ийген. Жабык ўрўкўн керектин аайын ондоп ийген ошкош, бўрлер ўткўре мыч тўкўреле, колыла жапып, агаштан ойто тўшкен...

Тўдреш эјезининг туразынын эжигинде турўп, келген улусты уткып, санаазына кўп немелер эске эбелген. Же оныла не болуп турганын улус кайдаг билзсин!

«Кийис чўйилер, кижи ўзўр» — деп озогы сўс тегиндў айдылбаган. Бала да кижи учында эр болоры јарт эмес пе?

Тўдреш ол кўн тўрдў энг кўндўлў, энг мактулу кижи болуп отурган.

АЙСУЛУ

(Нёкёримнинг куучынынан)

Нёкёрим менинг, нёкёрим менинг,
 Мен коркушту, коркушту оору.
 Бойым да билбесим,
 Та кайдан табылган бу оору.

(С. Есенин)

Мен амырап — отпускка чыккан кижи, городло эмеш баскын-дайла, сегис часка једип барадарда, автобуска отурып, Кёзуйдинг јаткан јери јаар ууландым.

Мен ол куй нени де эткен болзом, кайда да болгон болзом, Кёзуйдинг меге айткан куучыны санаамнан чыкпай турган. Онын санаалары менинле коркушту јуук болгон.

Автобустаг тужул, общежитиеге једип келдим. Вахтада ончо ло вахтершалардый карган эмесин отурган. Мен тош карманымды кодорып, тогузон учинчидеги Кёзуйге дееримде, ол документ те, не де керек јок, анайда ла от деди. Онон Кёзуйди мактай берди:

— Јакшы уул. Бир танкы тартпас, бир эзирик јургени корунбес. Тангыс ла кече эзирик келген. Мында «јуу» баштаган. Кайтты не, кёорний? Слер оныла куучындажып корзёор. Айса болуш керек...

Вахтершанынг куучыны тугенер кирези јок болордо, је, куучындажып коройин деп айдып, бажымды ого быйанду кекип, ары бастым.

Кёзуйдинг кыбына кирип барзам, ол јангыскаан эмес эмтир, оныла кожо кандый да алтай кыс отурды. Кандый да эмес... Кёзуй торт чечектеп калган. мени онон тыг кайкадып, устим орто келди.

— От ло, отур ла. Таныш. Бу менин нёкёрим — Айсуну. Ол бистинг школдо госпрактика откон. Эмди уредузини ойто атанып јат. Барнаул деген.

Мен ичкерн одуп, кыстын колынанг тудуп, адымды айттым. Онын колы кату, је јылу эмтир. Бастыра бойы кандый да эрке, агару, артык нени де кожуп болбозынг. Костори јалакай, олордо бир де буру, колдотко јок. Узун кайышту сумкачагын отургужынын белине илип койтыр.

Мен бу кысты городто каа-јаа база корул ле туратам. Кичинек городыста ончобыс коружип турбай. Бу кыс удур келип јатса, менила та не де боло беретен, бу кыста јартап болбос не де бар...

Мен бу акунинг ортодо бойымды коркушту ырысту деп сезиндим.

Олордон меге кандый да жылу келип тургандый. Кыптын да ичи аруу, ончозы ла бойынын жеринде жуунак.

Көзүй кара кофе азып алтыр, кыптын ичиле торт учуп турды. Калаш кезет, оноң та нени де ооктойт.

— Не унчугушпай отураар? — ол биске баштанды.

Мен куучынды неден баштаарын билбей отурдым. Кандый бир «андый-мынды» кыс болзо, куучындажарында анда бай бар ба. Же бу кысла... Мен ого чике көрөринен де «коркып» отурдым. Учунд сурадым:

— Слер бойоор кажы жердин?

— Күпчегеннен.

— Айдарда, слер практика өдөлө, эмди ойто барып жадаар ба?

— Эйе.

— Практиканы ненин учун мында өткөнөөр, а Барнаулда эмес?

— Алтайым санаама кирген... Оноң мен бу школды божотком.

Бис ойто ло унчугушпай бардыс.

Көзүй бисти столго кычырды, бойы проигрывательди араай ойно- дып койды. Кандый да жажу япон кожоң болгон.

Мен олордо тапту узак отургам. Айдарга турганым жангыс: мен Көзүй ле Айсулу жүрүмде бой-бойи тапкан деп билгем. Олор учу- куйузы жок ырысту болгондор. Көзүйдүн куучынынын оноң арызын сурап укпадым — ол жакшынак энирде кунукчылду куучынды эске алындырар күүним келбеген. Эртең ол Айсулуны аэропортко жетире үйдежип койоло, оноң мени үйдежеечи болгон.

Олорло кожо мен база ырысту болгом...

* * *

Көзүй мени үйдежип, автовокзалга темдектелген өңдө келген.

— Айсулуны үйдежип койдым — деп, ол сүүнчилү унчуккан.

— Эмди де эки час арткан, өрөгү буфеттен эмеш ажанып ала- лы — дедим.

Өрө чыктыс. Курсактан-немеден алган. Ол ненин де учун баш- кун Удалу суунын жаратында болгон куучынды эске алды:

— Мен сеге куучынымды жетире айтпагам, «кече» дейле, токтодым койгом. Же оноң озо база керектер болгон...

Бир катап байрамнын алдында бисте репетиция болгон. Уренчик- тер «Чейнешти» ойноорго белетенгендер. Каруулу улус мен ле Айсулу болгонус. Сүүнгенимди! Баштапкы репетиция орой түнге жетире өт- көн. Репетициянын кийинде чыгып келеле, Айсулуга жакшы болзын деп айдарга ла турарымда, ол: «Мен жангыскан жанарга коркып турум үйдежип койзон, Көзүй?» — деген. Мен, эр киж, уялганым коркушту. Озо баштап куучын башталбай турган. Оноң бир ле башталала, Айсу- лунун квартиразына жетире түгенбеген. Онойып, бис нөкөрлөжип ал-

ганыс. Айсулунун сүүнчизин, кунугу менийи, менин сүүнчим, кунугым оңый болгон. Же бис ончозын көргүспегенис.

Бир катап... — Көзүйдиг кабактары түүле берди — мындый керек болды. Урокты өткүреле, коридорго чыгып барзам, көзүңкүтүң жанында алдында антигарлу нөкөрүм болгон Боброш деп уул туру. Ол мени көрүп ийеле, удура بازیп, кучактай алды. Оозынан аракы жытанат. Ол кайда ла иштеген, үйүн де чачкан, калганчы өйтөрдө коркушту ичип турган деп уккам.

— Кайдан чыгып келдин? — деп сурадым.

— Јеримнен.

— Кайда иштеп турун?

— Монтер. Же мени көп шылабазан да, уул. Сен андый ла јажу неме турбайын. Чын јүрүмди билбезин. Бот јүрүмге эмеш сабадып алзан... Же мен де чилеп... Ол тушта билер эдин. Же, барып ичип ийек.

Чын да, төш карманы бултайып калтыр. Эбире көрзөм, карын, јанышта үренчиктер јок эмтир.

Мен бу уулды јакшы билетем — шапшык ошкош уул, јапшына берзе, айрылып болбозын. Бот мен мында ла јастыргам — ары ла амыр болзын деп, Боброшты ээчий чыккам (мен урокторымды ончозын берип койгом). Айсулунун ла менин репетициябыс бар болгон. Мен оны чүрче ле ундып койтырым.

— Кажы барак? — ол мени јардыла түртүрди. — Кыстар таап алар керек.

— Јок, јок, бу сен канайып турун? — деп, мен чочыдым.

— Је-е, тың неме болбозон до, уул. — ол меге өөркөди. — Бистинг уулдардын өрө лө чыккандары андый. Баштарын канкайтала, баскылап јүргүлөөр. Же бистий немелерди олор тайсын ба.

Бу сөстөр менин өкпө-јүрегимди бычак чылап шылып барды. Же унчукпадым.

— Јуугында кунугып турган эки кыс бар. Барак — ол јаман каткырынды.

Бардыс. Чын да, эки кыс эмтир. Ээзи јок, таңынан болчок турада јаткылап турган эмтир. Швейныйдын кыстары бис дешти. Же ичкен. Ас деп билдирген... Мен кыстарды керектебей отургам. Менин санаам-да јаныс ла Айсулу болгон. Айсулуга ла барар керек деп турала, биллибей калтырым...

Эртенгизинде ондоноп келзем, общежитиеде бойымнын кыбымда јадырым. Кийимим, курткам не де аайы јок балкаш, полдо эжилип јадыры. Бу мениле не болгон? Туруп келеле, јүзимди уужап сананзам, бажыма не де кирбейт. Аракым чыкпайтыр. Коркыжым келди. «Менин ээирик јүргенимди үренчиктер көргөн болзо! Божогоным ла ол». Канайдар да арга јок, ишке дезе барар керек. Же бот, ол Улалу суунын јарадына барганым ол. Оноң арыгызын сен эмеш билеринг... Сениле куучындашкан кийиниңде барып уроктор бердим. Бастыра ла көстөр —

менде. Үренчиктеримдин алдына торт јердин јети кадына бада бергедийм. Айсулу керегинде айдыш та јок. Мен ого јолугарынан качы тургам. Қалганчы урокты берер алдында тымый берген коридордын учында (класстарда уроктор өдүп турган) көзпөк јаар көрүп алган турзам, кийин жанымда кату үн угулды:

— Торломоев! Учителскийге кирип ий.

Кайа көрзөм, Айсулу! Ол мени баштапкы ла катап өбөкөмл адаган. Јүрегим андана берди ошкош. Айсулу көп тетрадьтар кучатанып алтыр. Базыды жаан кижининг ошкош. Ол мененг чик јок кичине. Онон — практикантка! А мени, шкодо бир јыл иштеп койгон кижини, завуч эмезе директор чылап, учительскийге кычырып јат! Мынан озо болзо, јаба једижип, тетрадьтарын апарыжып берер эдим. Је мен бойымды баштаканып ийген үренчик чилеп сезинип, бирде кызарып, бирде кугарып, көзмиди өрө дө көдүрбей, Айсулуны, јок, Айсулу Айдышовнанын кийининг араай базып бараттым. Ого эжик те ачып берерге тидинбедим. Кирерге ле јатсам, эжик калт эдип јабыла берди. Мен бастыра бойым тырлажып, эжикти араай токулдадып, өлөнгөн јабыс, суудан тымык кирип бардым. Је пчкери өтпөдим. Айсулу Айдышовна тетрадьтарын столдын үстине салып алган, олордын бирүзин ачып, көрүп отурды. Онон ойто ло кату үниле (меге ол кизирт эткендий билдирген):

— Өдүп отур.

Мен ого удур отургуштың кырына отуруп, колдорымды эдер јер таппай турдым.

— Бис кече репетиция өткүрип турарыста, сен мында эзирик не калбагандап базып јүрдин? Бис балдарды јүрүмге, культаурага үредин јадыс. Билеринг бе, сен кем? Айса, ундып койдын ба?

— У-үредү-үчи... — деп, мен јүк арайдан унчуктым.

— А сен балдарды неге үредеринг?

— Мениле та не болгон, «сенин менде не керегин бар? Не үречиркеп — урун?» — деп, торт кыйгырып ийеле, эжиктен учуп чыккам.

Школдон чыгып келеле, өкпөмди өчүрүп болбой, ары-бери баскындап, качан да таңкылабаган бойым, кандый да уулдан таңкы суран, ачу ышты тарый-тарый эки-үч оос јудуп ийеле, карылып тура бердим. Таңкыны чукулданып чачып ийеле, ойто ло Улалу суунын јаадына баргам. Урогымды өткүрбей божодып ийгем. Бу ак-жарыктын үстинде јүрер күүним келбей барган. Јастырганымды, Айсулу Айдышовна чынды айтканын билгем, је алдындагы ла ачынчак кылыгым туткан. Јагыс ла ол менин јүрүмимди үреп турган ине.

Тапту караңгуылай берерде, шкодо бардым. Анда үренчиктердин тетрадьтары артып калган болгон. Түниле көрөлө, эртен табыштырар керек. Айла, өчөшкөн чилеп, үренчиктердин бичиген сочинениезинин темалары мындай: «Мен јарашты ла кеенди канайда ондоп јадым?», «Кизи кандый болор учурлу?», «Менин амадуум».

Тетрадьтарды алала, чыгып жатсам, Айсулу Айдышовна туштады. Ол меге эрке күлүмзиренип турат.

— Көзүй, сен санааркаба. Урогынды сен учун өткүрүп койгом... Мен ого быянду мунг сөс айткан болорым. Онон Айсулуны жаткан жериме кычырганым ол. Сен болдын бисте... Байа Айсулунын самоледынын рейсин үчинчи катап жарлап ийерде, оны арай ла кучактай алып, «сүүгеним, сүүгеним!» деп айтпагам. Билгем, Айсулу көстниг жажын сүүбей жат, жангыс ла ондоп жат деп. Бистниг айрылы-жар күүнис чек жок болгон. Бичижер болуп чертенгенис. Айсулу самоледы жаар жүгүрүп барадала, кайа көрүп, колын жангыган, арчуулы, аягы плащы салкынга элбиреген. Онон самоледынын көзнөгинеи жангыган. Мен самолет кейде жоголордын жоголгончо ло колымды жангып тургам... Же бот, андый болды — деп, Көзүй менн ийиниле түртүрди.

Мен бастыра бойым онын куучынына тармададып койгон отургам, онын учун чочып, атпас эттим. Көзүй каткырат.

— Автобус келди не? — мен тура жүгүрүп, портфелимди ала койдым. Чазыма көрзөм, автобус атанар өйдөн бир час ажып калтыр. Мен тутканча ла — диспетчерге.

— Шебалиннин автобузы жүре берген бе?

— Инт кижини, слердин сагыжаар ордында ба? — диспетчер болгон үй кижини чукулду унчукты.

Санааркап калган чыгып келеримде, Көзүй мени сакып алтыр. Мен сүүнчилү күлүмзиренип, эн жуук нөкөрүм Көзүйдү кучактай алып жакшылажыла, автобус токтоор жер жаар бастым. Маймага жеделе, «попуткала» да жүре бербей. Шебалин мынан канчыйан...

ОЧЕРКТЕР

Василий Тосенов

ОТКО ЖАЛДЫККАН ЧЕЧЕКТЕР

(Комсомолдын 60 жылдыгына)

Москва. 1978 жылдын июль айынын калганчы күндери. Зинаида Васильевна өбөгөни Павел Антонович Поляковло кожо Измайловский парктын аллеясыла басып брааттылар. Айландыра бүгүн кандый да кеен ле жараш. Сырагай ла жаан байрам санаага кирер. Айландыра чечектер, чечектер. Улустын сүйүнчилү үндери угулат.

— Акыр, менгебе. Мен сени лаптап көрөйүн...

— Буураганын коркушту болтыр...

— Же мен сени түңей ле танып ийер эдим...

Музыканын жараш күйү угулат. Роза Рымбаеванын «Алия керегинде кожонды» катап-катап берип турулар. Кыстын өткүн ле эмеш карыкчалду үни жуу-чактын одына жалдыккан чечектер, кыстар керегинде.

Мында, Советский Черүнин Төс туразында, быжыл жайгыда үй улустан снайперлер белетеер Төс школдын алдындагы курсанттарынын ВЛКСМ-нин 60 жылдык юбилейине учурлалган следы өткөн.

Ол күн Зинаида Васильевна Полякова (кыс туштагы өбөкөзи Попова) бойынын жуучыл үүрелери Валентина Яковлевага, Надежда Матвеевага, алдындагы командири, эмди медицинский наукалардыг докторы В. С. Смоленскийге ле өскө дө көп нөкөрлөрине ле нажыларына тушташкан. Ырыстын ыйы да, сүйүнчилү каткы да, эске алыныш та коп болгон.

...1943 жылда ВЛКСМ-нин Төс Комитетинин баштанкайыла Москвада үй улустан снайперлер белетесер Төс школ ачылган. Бу школды божоткон эки мунга жуук снайпер кыстар башка-башка фронттордо жуулашкан. Олор текши тооло дивизиядан ажыра фашисттер жоголткондор.

Зинаида Попова, Вера Лопарева (экилези Горно-Алтайсктан) Валентина Яковлева (Бийсктен) ле Алия Молдагулова (Казахстанан) шак бу школдо танышкандар. Попова школдо олордын взодынын командири болгон.

Зина он экинчи номерлү школдын онынчы клазында үренип турала, оны фронтко алзын деп канча ла катап суранган. Же ол туштагы

военком Г. Е. Казаков «жаның жетпес», «он классты божот», «адып билбезиң» деп көп тоолу шылтактар тоолоп, комсомол кысты военкоматтан канча ла катап чыгарган. Же кыстың фашисттерден Төрөли учун очин алар күүн сүрекей бек. Кыс үренип тура, мылтыктан ада-рына үренген. Олорды чечен адышка «Комсомолка» кырда лейтенант Попугаев үреткен. 1942 жылда Зинаида Попова он классты божодоло, пединституттун литературный факультетине үренерге кирген. Же фронтко барар амаду оны бир де артырбай турган. Эмди онын жажы да жеткил, ол адып та билер. Учы-учында оны ла Вера Лопареваны Москвада снайперлер белетеер школго ийгендер.

Алия Молдагулова дезе жуудан озо Актюбинскте, Алма-Атада, Москвада журтаган. Жуу башталарда Алия Ленинградта балдардын туразында болгон. Ол база ла Зина чылап бойынн күүниле фронтко атанарга көп суранган. Же жажы жетпес кысла кем де онду куучындашпаган. Же учы-учында оны снайперлер белетеер школго алгандар.

Снайперлер белетеер школдо бастыра үредү ле жүрүм военный чокум ээжилерле өткөн. Курсанттар жут-жулакай да күйде эртен тура тышкары физзарядка эдетендер. Курсактаныштын кийининде — политинформация, оноң сегис часка улай үредү. Мылтыкты арутаарына — төртөн минут. Тагынан кижинин бош ойи — жүк ле бир час. Анайып, конокко 15 часка улай эрчимдү иш.

Снайперлер белетеер школдын политбөлүгинин алдындагы начальниги Е. Никифорова 1976 жылда «Молодая гвардия» деп издательство чыгарган. «Снайперлер» деп жуунтыда мыйаида эске алынат:

«1943 жылда жайгыда, курсанттарды фронтко аткара алдында, чечен адаарынн көрүзи өткүрилген. Ол көрүге ВЛКСМ-нин Төс Комитетинин баштапкы качызы Н. А. Михайлов келген. Ол курсанттардын адыжын бинокльдон ширтеген. Ого анчадала Зинаида Попованын ла Аня Комарованын адыштары сүрекей жараган. Михайлов бойы Зинаиданын ла Анянын алдына сүрекей уур жуучыл задача тургускан. Же кыстар оны база сүрекей жакшы бүдүргендер.

Бу экзамендердин кийининде, жаан удабай бистиг школды ВЛКСМ-нин Төс Комитетинин Кызыл Маанызыла кайралдаар жөп чыккан. А жуучыл ла политический беледеништин отличниктерин дезе олордын ады-жолы бичилген снайперский мылтыктарла кайралдаткандар. Ады-жолы бичилген снайперский мылтыктарды ВЛКСМ-нин Төс Комитетинин качызынын колынан эн озо Клавдия Прядко, Александра Шляхова ла Зинаида Попова алгандар».

Зинаида Попова ВЛКСМ-нин Төс Комитетинин алган мылтыкту фотожурук «Снайперлер» деп жуунтыда кепке базылган.

1943 жылдын июнь айы. Снайпер кыстар Зинаида Попованын, Алия Молдагулованын, Валентина Яковлеванын ла Надя Матвееванын амадулары бүткен. Олор — фронтто.

...Төрт кыс частытын штабы жаар койу эмес агаштын ортозындагы орук жолло жойу басты. Же мындагы чечектерге олордын баштары айланды ошкош. Чечектер! Олор мында канча кирелү көп!

Снаряд база андый ок койу чечектердин ортозына түшкөн. Онын от-жалбыжы кезик чечектерди өртөп, жоголтып койгон, кезиктерин тирүүге жерге көмгөн. Оронун кырындагы чечектер карара күйүп эместир. Арактагылары отко жалдыккылап калтыр. Кыстардын санаалары була отко жалдыккан чечектерде. Канду жуу бу чечектер ошкош жаш көөркийлердин кезигин өртөп, өлтүрүп, кезигин жалдыктыра жалап барарын ол тушта олор билбегендер.

Кийинде Алия таап — эжезине Сапура Молдагуловага мынайда бичиген:

«Мен бүгүн агаш аразында болдым. Агаш аразында тымык-тымык. Айландыра десе жаландар, кобылар ла жиктер. Көп, көп чечектер. Айла, жараштары да коркуш! Мындай жарашты база көрзип деп, сениг писмодо чечектер салып жадым, Лия».

Бандуров 54-чи стрелковый бригаданын 4-чи батальонында (Прибалтийский фронт) эн чечен снайпер болгон. Ол жагы келген снайпер кыстарды «агдаарга» үрөткөн. Комсомол кыстар бир неделенин туркунына батальоннын коруланып турган жерлериле танышкандар. Солдаттарла, офицерлерле таныжып, фашисттердин кылык-жагын ширтеп, олор кайдан көрүнүп тургандарын билип алгандар. «Чотты» оң чозынаг озо Зина ачкан.

Батальон Холм городтын жанында турарда немецкий снайперлер бистин жуучылдарга торт ло амыр бербей баргандар. Ол тушта кыстарга озо ло баштап өштүнүн снайперлерин жоголтор жакару берилген. Кыстар бистин ченемелдү жуучылдардын болужыла энгирде өштүнүн де, бистин де эмес жерде жажынгадый жер көстөп алгандар. Оног тап эртен тура жажынып алала, узак-узак сакырга келишкен. Керектү өйдө (ажындыра куучындашканы аайынча) бистин жуучылдар окоптон агашка кийдирип койгон касканы көдүрүп ийгендер. Фашист снайпер чыдашпай, адып ийген. Шак ол тушта немец отурган жеринен бир эмеш көрүнүп келген. Зина десе школдо үрөткени аайынча мылтыктын мажызын жымжагынан базып ийген. Снайперин жыга аттырткан фашисттер калжууруп, бистин окопторды минометтордон ло пулеметтордон сүрекей тыг аткылагандар. Же снайпер кыстар караңуй кирерин сакыл алала, эзен-амыр једип келгендер. Анайып, отделениенин командири, сержант З. Попова мылтыгынын кындагына эн баштап кы чийүчекти темдектеген. Јүк ле беш айдын туркунына Зинаида Попова 52 фашистти жоголткон. Онын ВЛКСМ-нин Төс Комитединен алган мылтыгы — эмди СССР-дин Жуу-јепселдү Ниде-күчтеринин музейинде.

Јаан удабай Алия, Валентина ла Надя база бойлорынын «чодын» ачкандар.

Бир катап мындый учурал болгон. Зина бойнунг отделениезиле кемниг де эмес јерле өдүп брааткан. Бу өйдө беш немец кыстарды ыраактан көрүп ийеле, тозуп алган. Је снайпер кыстарды төгүндеерге јенил эмес. Молдагулова, Попова ла Матвеева ээчий-деечий уч фашисти ыга адып ийгендер. Экүзи десе колдорын көдүрген. Кыстар олорды бистин штабка јетиргендер.

Снайпер кыстар јангыс землякада сүрекей нак јаткандар. Олордын айылдаштары — кайучылдар. Кайучылдар снайперлерге айдары јок јаан болужын јетирип туратандар. Олор өштү кайдан келерин, олорды кайда тозорын, неле төгүндеерин јакшы билетендер. Зинада Попова кайучылдардын взводынун командири капитан Павел Поляковло таныжып, јуук најылар боло бергендер. Јуунын кийинде олор айылду болгондор.

Кыстар бош өйдө кингалар кычырып, кожондожып, јуучылдарга кичинек концерт көргүзип туратандар. Бастыра кожондорды Валентина Яковлева баштайтан. Онын үни сүрекей јараш. Алия ла Зина десе үлгерлер айдарын сүйүткендер. Концерт белетсееринде кыстарга база ла кайучылдар болужатандар.

Батальоннын комсоргы лейтенант Николай Складов роталар, взводтор сайын јартамалду-политический иш өткүрип барганда, кыстарды јаантайын кожо алатан. Кыстар јуучылдарга јангы үлгерлер, статьялар кычыратандар. 4-чи номерлү башка стрелковый батальоннын алдындагы командири, отставкадагы подполковник Ф. И. Моисеев мында эске алынат.

«Снайперлер: Алия Молдагулова, Зина Попова, Падя Матвеева ла онбг до өскөлөрн мактанарын билбес, јалакай ла күйүзек кыстар болгондор. Јуучылдар олордын роталарга ла взводторго келерин сакыйтан. Олор јуунын-чактын кату жүрүмин бир эмеш те болзо јымжандып туру деп билдиретен. Кыстар бойлоры айлы-јурты керегинде јылу куучындагылап, је ол ок өйдө олор база јуучылдар болгонын качан да ундыбайтандар. Солдаттар кыстардын турумкайын ла јалтанбазын кайкажып, олорды айдары јок тооп, олордын кандый ла сурагын бүдүрерге белен болгондор».

1944 јылда январь айда батальон Насва станциянын јанында өштүниг коруланжын оодо согуп, ичкери болзын деп јакару алган. Бу јакылтаны бүдүретени јенил эмес болгонын кажы ла јуучыл јакшы билген. Черү табаруга белетенип турарда, көп јуучылдар ла командирлер Коммунистический партиянын членине кирерге бичик бергендер. 10 январьда батальоннын командири Ф. И. Моисеев ле политчасть аайынча заместители В. Салаев Поповага, Молдагуловага, Матвеевага ла Яковлевага партияга киретеп рекомендация бергендер.

Батальон өштүниг коруланжын јенүлү оодо соккоп. Эмди Казахча деп јуртты колго алар керек. Өштү бу јуртта сүрекей тын коруланган. Айла, јуу-согуш өдөтөн јердин айалгазы база өштүге јарамык-

ту. Бистин жуучылдар табаруга бир канча катап кодүрилгендер. Же фашисттер доттордогы ла дзоттордогы минометтордон ло пулеметтордон аайы-бажы жок адып тургандар. Олтүрткен ле шыркалаткан жуучылдардын тоозы батальоннын бежен процентине жеткен. Көп командирлер шыркалу. Ол тушта комбат кыстарга автоматтар ла гранаталар берип, жуучылдарды табаруга кодүрзин деп сураган. Онон озо снайпер кыстар табаруга турушпайтан болгон.

— Зина, бар. Сол жанын кодүр!

Зина автомадын өрө кодүрп, «За Родину!» деп кыйгырала, бштүге удара тап эткен. Оны ээчий «Комсомолдор, коммунисттер, ичкерил!» деп кыйгылар угулган. Бистин жуучылдар кыстын кийининен ары жагыс кнжидий туруп чыккандар. Алия Молдагулова дезе он жанындагы жуучылдарды табаруга кодүрген. Ол күн Алия бистин жуучылдарды үч катап табаруга кодүрген, тагынан бойы одустан ажыра фашистти жоголткон. 25 бштүни олжого алган. Же бойы база уур шыркалаткан. Шыркалу Алияны бистин кайучылдар Поляков, Неруш ла Гончаров плаш-палаткага салала, экелгендер. Бу ат-нерелү кереги учу жалтанбас казах кыска өлгөн кийининде Советский Союзтын Геройы деп бийик ат-нере адалган.

Москвада ла Ленинградта Алия Молдагулованын адыла адалган школдор ло оромдор бар. Онын өлгөн жеринде ле Актюбинскте ого памятник тургузылган.

Зинаны дезе баштапкы табару тужында Алиядан озо шыркалган ийгендер. Командир оны түрген ле санбатка барзын деп жакарган. Шыркалу кыс бистин жуучылдардан ырап ла жүрерде, ого немец куучын угулган. «Фашисттер» — кыс шырказынын оорузун да унды ийген. Зина автомадын өрө кодүрп, бштүлер жажынган орого жууктай баскан.

— Хенде хок!

Озо баштап фрицтер манзаарый бергендер. Же онон фашисттердин бирүзи олордын алдында шыркалу үй кижн турганын билип ийеле, мылтыгына карбас эткен. Же ол мылтыкты кодүргелекте, снайпер кыс оны ыга адып ийген. Экинчизи колдорын кодүрген. Анайып, Зина санбатка олжого кирген немецти айдап экелген. Санбатка жеткен кийининде, шыркалу кыс санаазын ычкынып ийген.

Зинаида Васильевна Полякова ат-нерелү жуулашканы учун Кызыл Чолмон орденле, көп тоолу медальдарла кайралдаткан. Ол жуунын кийининде финансовый институтты заочно уренип божоткон. Эмди көп жылдардын туркунына городтогы Тбс сберкассанын заведующийин болуп иштейт. Обөгөнн төрт орденнин кавалери, алдындагы жалтанбас кайучыл, эмди 205 номерлү ПМК-нын баш механиги болуп иштейт.

Жуунын кийининде үүрелер, жуучыл нажылар бичижип, табыжып алгандар. 1975 жылда снайпер үй улус Казачиха журтта, Алиянын сөөгинде тушташкандар. 1976 жылда — Ригада. быыл дезе — Москвада.

Эңир. 12-чи номерлү школдын бир класында жарык от күйет. Столдордын жанында кееркеде кийинип алган уулдар ла кыстар — бүгүңги күннің комсомолдоры. Олордын бүдүштери төп лө жуунак. Олор магнитофонноң Роза Рымбаеваның Алия керегинде кожондогонуң уккулайт. Олордын ортодо буурыл чачту, је эмди де јинт чырай-лу ўй кижі отуры. Ол чындап та, жууның-чактын одына јалдыккан чечектий.

Борис Укачин

КАЖЫ ЛА ТАҢ ЖОЛДОН БАШТАЛАТ

1. УКРАИНА — ЈАЖЫЛ КАЙКАЛ

Совет Украинаның бүткүл кеберин јарт ла чокум эдип көргүзип ийгедий темдекти бачым тарый табарга јентил эмес. Кажы ла јердин ле кижиниң кылыгы ла кебеделі кажы ла журукчының көзине алды-нанг башка сезилет ле эбеліп келет.

Күн танды экелет, таңла кожо бистин јолыс, јоругыс башталат. Ол күн база ла андый болгон — бистинг, Туулу Алтайдын төрт бичинчизиниң јолы, база ла таңнаң башталган: Горно-Алтайск — Барнаул — Караганда — Киев, — бат бу кей кезип өткөн узун, је бу ок бйдө сүрекей түрген јолыбыс.

Учуп браадыс. Байла, бистинг кажыбыстың ла көзиниң алдына Украинаның кебери аңылу јуралып турган болор. Төрөлистинг карта-зы јаар ајарганыста, Украина јажыл јер. Бу текши журук. Јажылы, чын, јажыл, је ол неге түңей?.. Оның тынду кебери, тыныжы кандый?.. Барнаулдаң кожулган алты бичинчи, оноң бис — ончобыс он кижі. Бистинг ортобыста мының алдында Украина јеринде бир канча катап болгон до, керек дезе, Ада-Төрөл учун Улу жууның жылдарында ол учун кызыл канын төгул, оны јайымдаган да улус бар. Темдектезе, орус прозаик Георгий Егоров јинт чагында бу јерди солдаттын темир күрегиле казып ла жылып, фашизмнен јайымдап өткөн, мында кызыл канын төккөн кижі болды. Мында јангыс ла оның бойының каны төгулип, карамы јок тартышкан эмес, анайда ок Украинаның јеринде Георгий Васильевичтиң кичу карындажы Анатолий Егоровтың мөңкүзи арткан эмтир. Мындай јол өткөн писательдин көзиниң алдына Украина, байла, кандый да өскө өңглө, өскө будуктарла јуралган болордон маат јок...

Бистинг күнис, јебрен Күнчыгыштын күни, бисти ойто ло катап Кунбадышта уткып алды. Таң алдында самолеттың канаттарының алдында кыскылтым таңдак кандый да кайкалдый кыймыктанат.

Тынданат. Орõ õндойõt. Таннын тандагы õрõ õксõгõни сайын там ла суйуп, оошкызымак, онын туманы õткюре жердин чырайы эбелет. Самолет табынча жабызайт. Украинанын жаан элбек чырайы туман õткюре õн алынып, биске удуратам ла илеленет.

Аэропорт «Борисполь». Баштапкы июнь алтай тооло, кичү изү ай. «Борисполь» — менин кулагыма кандый да солун угулып, күүнимди жарыдат. Акыр, мынызы не болды? Айса, «Борисполь» — Бористинг жалагы дегени учун тын манзаарып ла көөрõй бердим эмеш пе? Маат жок. Поэтте ума бар эмес, ол неге ле сүүнер, нени ле кайкамчыла көрõр ине.

Эмди биске удурат экинчи Украина, онын жалакай ла жаан-жаан. изү жүректөрлү улузы күлүмжи жайып, удурат келдилер. Бис, Алтайдын Тууларынан ла чолдõринен келген айылчылар, эмди Украинанын ла онын улузынын жалакай кучагында.

Поликарп Ефимович Шабатин — Украинанын бичиичилеринин Союзынын башкартузынын качызы. Бу жагыс ла украинец утку кижиге эмес, онын үстине бойынын кебери Украинага сүрекей түнөй кижиге. Кандый элбек, жалакай күүн! Кандый капшуун, кандый керсү ле чокум кыймык. Онын жагыс ла айткан сõзи эмес, бүткүл кебери, анчадала күлүмжиз та ненин де учун төрõл жеринин кылыгына ла жагына түнөй.

Поликарп Ефимовичтин ле Украинанын бичиичилер Союзынын Башкартузынын бõкõ дõ чыгартулу ишчилеринин сүрекей илгей ле уткуулду колдорунан бис ончобус кеендик ле тирү õглõ мызылдаган чечектер алдык. Онын олоор бистинг делегациянын башкараачыларына. поэт Эркемен Палкинге ле Барнаулдын прозаиги Петр Бороткинге славян утку калыктын жебрен жанжыгузы аайынча, бойларынын күндүркегин ле жылу уткыганын керелеп, калаш ла тус табыштырдылар. А эбери Украинанын жашõскурими — комсомолдор ло пионерлер, кыстар ла уулдар, — ончозы бойларынын кеендик кийимин кийинген. А көстõрине, жүстõрине көрзõгõр, кандый каткы, эркетен ле жараш.

Алтайский крайдын литературазынын күндерине учурлап, Украинанын бичиичилеринин Союзынын Башкартузы аңылу значок чыгарган эмтир. «Диј лїтератури письменников Алтайского краю в Украинськї РСР» — деп бичилген жер-тоголоктын кеберине жүзүндеш тегерик значокторды бистинг төштõриске тактылар.

Алтай литературанын Украиннада õткõн Күндери мынан, «Борисполь» деп аэропорттон баштала берген деп айдарга келижер. Алтай литературанын Күндери — ол жагыс ла байрам эмес, а жаан учурлу партиянын ла таскадулу иш болгоны жарт.

Бис эмди аңылу автобуска отуруп, «Бориспольдон» «Киев» деп адалган төс айылчылык гостиница жаар барып жадыс. Бу да кыска жорук тегиндү эмес:

— Украина 1917 жылдын 12 (25) декабринен ала Советтердин ба-

штапкы Бастыраукраинский съездининг јобиле Советский (Радянский) Украина деп јарлалган. Беш жылдын бажында, 30 декабрьда 1922 жылда, Советский Украина Советский Социалистический Республикалардын Союзына кирген — деп, Поликарп Ефимович јартайт.

Ой, мында кандый јолдор! Торт ло килин. Автобус шунат. Бисти тѳрѳл јерининг јолдорыла баштап бараткан украинец, јалакай киж, јарлу бичничи Поликарп Ефимович Шабатин онон ары куучындайт:

— Бистин Советский Украинанын бир кезик областтарынын эмди эдиле ле чыгарып турган промышленный производстволорынын бастыра эдимининг текши кеми каан тужындагы бѳткѳл Россиянын промышленнозынын эдиминен ажа конуп јат. Мындый бир тоо айдайын: Совет јануын туркунына бистинг республикада промышленный продукция эдиле чыгарары 90 катапка кѳптѳгѳн! — Шабатин сѳѳнчилѳ каткырат. — А јурт хозяйствозынын чыгарып турган продукциязынын текши кеми 3 катаптан артык.

Јирмезинчи чак башталып турарда, кажы ла тѳрт украинецтин ѳчѳзи бичик билбес болгон. Эмдиги ѳйдѳ бистинг УССР-де 50 миллионго шыдар киж јуртап јат. Олордын талортозынан ажыразы бийик ле орто ѳредѳлѳ. Је богдор: бистинг республикада эмди 175 мун научный ишчи, 4,5 миллион специалисттер бийик ле орто анылу ѳредѳ алган. Мындый ѳзѳм кайда, кандый капиталистический ороондо бар?..

«Киев». Мынайда Советский Украинанын столицазынын тѳс айылчылыгы адалат. Бистинг делегация богѳ тѳжѳп, мында токтоп, токунап алала, ојто ло јолго атанды. Украинанын бичичилеринин Башкартузынын тургускан программазы сѳрекей ныкта кѳрѳтѳн, баратан јерлер де кѳп, јолугатан, туштажатан јон до кѳп.

Талтѳштин кийнинде бис В. И. Ленининг кереес-мѳнгкѳзинин алдына, Октябрьский революциянын тепсенгине. Чокум ады јарталбаган солдаттын мѳнгкѳзине, онон Украинанын улу поэди Т. Г. Шевченконын, Леся Украинканын, А. С. Пушкиннинг кереес-мѳнгкѳлерине Алтайдын бичичилерининг адынан чечектер салдыбыс. Бу ок айас бистинг украин најуларыс тѳрѳл городынын эн јараш ла сѳрлѳ деген јерлериле таныштырды. Онон ојто ло бичичилер Союзынын Башкартузына келдик. Мында бистинг делегацияны Украинанын бичичилерининг Союзынын Башкартузынын баштапкы качызы, ороондо јарлу прозаик, СССР-динг Верховный Соведининг депутаты В. В. Козаченко, Совет Союзтын Геройы, јарлу прозаик Ю. А. Збанацкий, СССР-динг Государственный сыйынын лауреады, јарлу поэт Борис Олейник, онон до ѳскѳ ат-нерелѳ Украин бичичилер, журналисттер уткыды.

Киевтин энгири, јылу, кеен, јажыл бѳрлѳ чынар агаштын алдыла, серѳѳн кейге соктыртып, теп ле тегин базып јѳрер кѳѳнинг келер. Је бисте андый ѳй јок. Бис бери јанду ла айылдап келген улус эмес. Бис — литераторлор. А литература — сенин кѳѳинининг кѳскѳзи, јѳзи ле кылык-јангы. Андый болгон кийнинде бистинг каруубыс јаан. Алтай

тилле бичип турган бис төрт литератор — мында алтай јоннын адынан келген элчи ле керек дезе көрүмјизи де болор учурлу. Јарышка аткарган јүгүрүк аттар ла поэттердин салымы качан да болзо түней.

Литератураның энтери, ондо сөс айдатаны, үлгер кычыратаны, э-э, ол кайдан байрам болотон эди. «Сөстөң тайкылан, туруп болбозын» — деп, алтай эл тегинду айтты деп пе? Бис мында алтай сөстинг кеендиги ле албатылар сөзиненг сондобогон ойгорын, курчын, јаражын көргүзөр учурлу... «Албатынын азында эмес, айдып койгон сөзинде» — бу база тегинду эмес.

Эгир. Украинанын столицазында кинонын төс Туразы. Бүгүн, баштапкы июньда, Алтайский крайдын литературазынын Күндери ачылып јат. Јаан, бийик көдүрингилү байрам. Зал јык ла толо. Албаты јүзи кызыл өрт...

Президиумда Украинанын јарлу бичиичилериле коштой, КПУ-нын Киевтеги обкомынын ла горкомынын качылары, облисполкомнын председатели, өскө дө советский ле партийный ишчилер. Алтайдын литературазынын Күндерине учурлалган јаан байрамды башкарып, Украинанын бичиичилеринин Союзынын Башкартузынын члени. Киевтеги писательский организациянын каруулу качызы, Советский Союзтын Геройы, јарлу прозаик Ю. А. Збанацкий литературалардын ла јондордын најылыгына, онын эмдиги телекейде јаан учурына учурлап, уткуул сөс айдып, байрамдык энирди ачты. Онын кийинде удураттедире уткуулду сөстөр, керее сыйлар беријери, онон — үлгерлер, үлгерлер, үлгерлер. Үлгерлер орус, украин, алтай тилле јаңыланат. Алтай поэттинг үлгерлерин украин поэттер бойынын төрөл тилле, украин поэттинг үлгерлерин алтай поэттер бойынын төрөл тилле кычырат. А зал — сонуркак, зал — тымык. Бу бой-бойынан сөс блаашканы эмес, а сөстинг кеендик јаңылгазын, тилдин јаражын ла ээлгирин тыгдап, онын аалга абына бактыртканы. Кижі бүдер чагында онын сөзиненг, тилиненг јараш ла баалу, ого тургандый је не бар?! Мындыј туштажудан, чындап та, эң јаан, эң үргүлјик најылык башталып јат. Бу, чындап та Совет албатылардын бир биле болуп, биригип, өдүжип калган ла онон ары бу бек куйакты тындып јаткан ийде.

Мынайып Киевте кинонын Туразында најылыктын сөзи торгулган. Ол сөстинг ортозында алтай тилдин күүзи база торгулган. Мынайып бистинг баштапкы ченелте, бой-бойына баштапкы көрүжү ле көрү өткөн. Мен бодозом, ала-тарый украин бичиичилер биске чала ченелтелү, чала бийиктен көргилеген ошкош. Је баштапкы бу јаан туштажунын кийинде, кандый да тыдынып калган айалга божодынып, јымжап, бистин ончобыстын сындарыс та түнейлеје берген ошкош. Је андый да болзо, Украинанын јебреи јаңжыгулу кеендигинин мөңкүлери түнсө ле бистинг үстисте бийик ле ыраак мызылдажып турганын бис билип, ого јалакај, јакшынак күйүнгөндү, је бу ок өйдө ичисте онын барына, јаражына ла јаанына, ойгорына ла теренгине быйанду көрөдис.

2. ЖАКШЫ БА, ЛЬВОВ!

Кару кычыраачы, СССР-дин картазы жаар катап ла көрөбүз... Бүгүнкү Украина сенин алдында жажарып жадар. Оны бис бойыстын көзисле көргөнүс, жолдорыла жоруктап, кейиле тынып, өдүңгү сысту ла комудалы жок кокурлу кожондорун да укканьс. Мынан улам Украина — ол кожонун ла иштин жери деп билип алдыс. «Пидманула, пидвела» — бу сөстөрдө канча кире кокур, канча кире каткы ла кижинин кулагынан эмдиге айрылбас күү. Бу кокур-кожондо кыс бойынн сүүгсн уулын «пидманула, пидвела төгүндегени көбрөткөн» керегинде айдылат. Же Украина бойы, онын жалакай ла күүнзек улузы бисти бир де каттап «төгүндебеди».

Бүгүн бистин самолет «Жуляны» деп аэропорттон көдүрилип, Львов областты көстөп учты. Канаттардын алдында катап ла кее Украина кере түшкөн жадат. Бис көзисле де, санаабысла да бу байлык республиканын телкемдериле шунадыс. Советтин Украинназы—ол Тунлук Донецктен ала Карпаттын карлу кырларына жетире, агааш-састу Полесьедеген башталып, Кара ла Азов талайлардын булундарына жетире чыйиле берген.

Бистин текши көкөрис, сыранай арып-чылабас Поликарп Ефимович Шабатин төрөл республиказынын једимдериле таныштырарын бир де эмеш ундыбайт. Онын жажы жаанай да берген болзо, је јүреги ачык, јнит ле јараш киж. Төрөл јеринин салымы учун бүгүн ол чылап оморокоп турган киж. бир сананзан, бүгүн, шак ла бу өйдө, бүткүл Украинада јок немедей. Уксагар, кандый омок угулат, Украинанын бир чындык уулынын үни:

— Бистин бүгүнкү Украина — ол бийик чыгдыйлу болот ло таш көмүр, электроэнергетика ла темир кайылтары, газ ла нефть, автомобильдер ле тепловозтор, кейле учар лайнерлер ле кезер күчтү танкерлер, баатыр турбиндер ле электронный микроскоптор. Кыскарта айтса, менин республикам научно-технический революциянын энг бийик једимдериле кабыра кучактаныжып, бир карындаш болуп калган...

Поликарп Шабатиннин бу эрмегин тыгдап отурала, мен бойымда санандым: жажы ла кижинин төрөл јеринин кебери онын шак мындый сүрекей толо жалакай уулдарынан ала улу кобзарь Тарас Шевченко, Иван Франко, Леся Украинка ошкош улузына жетире бир улу ла ундылбас журук болуп биригет. Телекейдин үстинде шак мындый Шабатиндер көп ло толо болгон болзо, јердин чырайы, онын күлүмјизи бүгүнгизинен чик јок жарык болор эди.

Бистин самолет жабызап, Карпаттын мактулу кырларына јуугаш турган городтын аэропортына келип конды.

— Эзен бе, Львов! Эзен бе, најулар!..

— Эзен бе, Алтай! Эзен-амыр јеткилеп келдигер бе, алтай најулар!

Ойто ло сүүнчилү жүстер, каткы, кожон, туштажу, чечектер, карын-даштык колдордын удур сунган элеси.

Львовто «Львов»-айылчылыкка түжүп, сергидинип, жазанып алып, мындагы облисполкомго бардыбыс. Бисти Львовтогы писательский организациянын Башкартузунын председатели, жарлу поэт Ростислав Братунь эмди башкарып ла баштап жат.

Облисполкомнын председателинин заместители Ия Семеновна Алаева сүрекей ачык-жарык күүндү, төп лө жараш келин болуптыр. Ол бисти тоомжылу эмес, а сүүнчилү уткып, тургуза ла мынайда жарлады.

—Менин слерге бүгүн туштап жатканым, кару нокөрлөр, бойымнын кичинек кызычак болгон жаш тужымла туштажып жатканымла түней. Бу ненин учун мындай болгон десе, Ада-Төрөл учун Улу жуунын жылдарында Ия Семеновна Бийск городко келип, мында өскөн, мында чыдаган ла мында жуунын кату шыразын көргөн эмитир. Айдарда ол бистип бойынын јерлежи деп те бодооры јолду.

Львов область онынчы бешжылдыктын калганчы эки жылынын туркунына республика ичинде өткөн соцмөрбөйдүн јенүчили болуп турган эмитир. Мында приборлор эдери, машиналар чыгарары, таш көмүрдүн ле химиянын промышленнозы сүрекей элбеп турганы керегинде Ия Семеновна биске јилбүлү куучындайт. Область промышленный продукция эдип чыгарары јанынаг планга үзеери былтыр одус миллион салковойдын баазына турар иш бүдүргөн.

Бүгүнгү Львовто алты театр, музыкага үредер 12 институт ла училище, бичинчилердин, композиторлордын, журукчылардын союзтары бар. Темдектесе, бичинчилердин организациязынын члендеринин тоозы јаан — алтан прозаиктерден ле поэттерден туруп јат. А бойынын творческий ишчилерине партиянын обкомынын ла облисполкомынын килемјизи сүрекей тыг болгоны тургуза ла көзибиске илине берди.

— Бу бистин Ростислав Андреевич Братунь, слер оны билеригер. Јарлу поэт, мындагы бичинчилердин башлыгы, а мынаар бу Роман Мартыанович Лубкинский — слердин үлгерлеригерди кепке базып турган «Жовтень-Октябрь» журналдын баш редакторынын заместители — деп, Ия Семеновна айдып, бойынын јеринин ле городынын бичинчилериле бисти оной ары таныштырат.

— А слер билереер бе, Львов областьтын јериле Украинанын улу писатели ле эр-јајына революционер болгон Иван Франконин салымы колбулу. Онын сөйгө мында жуулган. Ат-нерелү Ярослав Галан база мында тартышкан...

— Эзен бе, јербен Львов!

Бис сени билбейтен эмитирис, а сен бисти билерин. Сен бис керегинде сонуркаган, алтай јон ло онын өзүми, культуразы керегинде јакшы сөс айдарга ченшкенинен бери удап калтыр. Туку јирмезинчи жылдарда Владимир Гжицкий — Львовто јуртаган жарлу ла јаан писатели.

Туулу Алтай ла јоны керегинде «Кара-Көл» — деп јаан роман бичиген. Ол јарлу ла јайалталу роман украин тилден орус тилге көчүрүлүп, канча ла катап кепке базылган. Бистин јоныс ла јерис керегинде јаан роман бичиген Владимир Гжицкийдин мөңкүзи Лычковский сөөк-салгышта жадыры. Иван Франкодон, Ярослав Галаннан жаан ыраак жок. Бис олордын мөңкүлерине келип, ичисте быйанду сөстөр шымыранып, бажысты жабыс энгейип, салым ла жүрүм керегинде санандыс.

Львов бисти билер, а бис...

Мында, Львов городтын Радянский районунын јеринде керек дезе Алтай көлдөр деп адалган сүрскей кеен јер бар. Онон мында чындап та көлдөр, олорды эбиреде элбек бүрлерлү јажыл чынарлар шылыражат. Көлдөр... Олор чындап та бистин көлдөр ошкош тымык ла чаңкыр. Олорды кем онойып, «Алтай көлдөр» деп адады не?.. Айса болзо, јирмезинчи јылдарда Туулу Алтайды кериген Владимир Гжицкийдин тапканы болды ба?..

— Эзен бе, Львов!

Бу областьта јуртап јаткан ончо јонго, ол тоодо Социалистический Иштин Геройы деп бийик ат-нерс аданган 81 кезерге эзен!

Львов областьтын јери Совет улустын карындаштык каныла јунулган ла будылган. Мында Советский Союзтын Геройы, јарлу кайучы Николай Иванович Кузнецовтын, бурят калыктын ат-нерелү уулы, база Советский Союзтын Геройы Владимир Бузикович Бурсоевтин ле өскөлдөринин де агару мөңкүзи јуулган. А канча кирелү геройлордын ады-јолы јарталбаган. Айса болзо, олордын ортозында менин јебрен алтай да тилимле калганчы кийгизын кийгырып, кара јерге јыгылган эрлер көп.

Јок, Львовты көп калыктардын уулдары корыган ла јайымдаган. Мында менин үйемнин, өйимнин жүзүн укту эрлеринин ле кыстарынын каны төгүлгөн. Онын учун Львов бүгүн көпти билер, көпти сананып ла көпти ондоорго кичеенет. Онын учун ол бүгүн интернационализминин ле карындаштыктын тыныжыла тынат.

Күнбадыш кыйуда турган бу областьтын «Камень» деп издательствозы јылдын ла сайын најылыкка учурлалган бичик чыгарат. Ол бичиктин страницаларынан алтай поэттер Аржан Адаровтын, Эркемен Палкиннин үндери украин тилдин күүзиле јангыланат. Менин үлгерлеримди көчүргөн украин поэттерге, ол тоодо Львовто јуртаган Владимир Лучукка быйан... Бу издательство «Жовтень» деп журналды кепке багат. Туулу Алтайдын үнин бу да журналдын редакциясы ајаруга алат. Алтайда болгон, алтай поэзияла сонуркаган поэт Роман Лубкинскийге быйан!..

Львовто ол ло күн, үчинчи июннин энгиринде алтай литературага учурлалган жаан байрам болды. Мында ойто ло жаан сонкуркаш. Онын

ла учун зал јук эткен, а президиумнын столында Украинанын компартиязынын Львовтогы обкомынын качызы В. А. Святоцкий, облсполкомнын председателинин заместители, биске јерлеш деп бойын чотонгон И. С. Алаева ла ѓскѳ до каруулу ишчилер.

Ростислав Братунь — бу байрамдык туштажуны ѳткүретен председатель. Бу поэттин тилин, куучынын јангыс ла угуп отурап күүнин келер. Немени башкарып, айдып ла керектүү јаны јаар бурылтып билерн тен башка. Братунь — бистин Львовтогы најыбыс ла карындажыс...

Эртезишен ары јорукташ. Јол, јол... Туштажулар ла туштажулар. Львов, институт геологии, Львов, агаشتهхниканын институты, Львов, киноскоптын производственный биригүзи, Львов, Шевченковский р-н. Львов, Ленинский р-н, Львов, Радянский р-н, бу јук ле городтын ичили јорукташ. А кандый улус, кандый туштажулар! Областын аймактары ла јоруктап, онын байлык колхозторында болгон јолдордыг бажына ла чыкпазыг.

Львов областын Нестеровский районы Алтайский крайда Шинюновский районло мѳрѳйлѳжип ле најылажып турганынан бери эзенде 36 јыл бѳдер. Мында Карл Маркстын адыла адалган колхоз Алтайда «Родина» колхозло мѳрѳйлѳжѳт. Украинанын бу колхозынын бастыра ѳрендеп турган јери 500 гектар. Бу байлык хозяйствонын бѳгѳнги кирелтези 3 миллион 56 мун салковой ѳмтир. Ол керегинде биске колхозтын председатели Л. Г. Керод ло парткомнын качызынын заместители нок. А. Белокурый куучындагандар.

— Колхоз тѳзѳѳри јенил эмес болгон — деп, Леонид Григорьевич Керод јартайт. — Партийный организация 1947 јылда тѳзѳлгѳн, а колхоз бойы 1949 јылда. Украинанын буржуазный националисттери биске тын чаптыгын јетирген. Олтѳрген бисти, истешкен бистерле. Олордын колынан бастыразы 63 кижѳ ѳлгѳн. Ол тоодо партийный организацияны тѳзѳѳринде эрчимдѳ турушкан коммунисттер А. М. Белокурый, Мария Гиатишина кыйнадып ѳлтѳрткенин бис ундыбазыс...

Колхозтыг башкарачызы бийик эмес, бекем бѳдѳмдѳ, кѳргѳл чырайлу кижѳ бир кезек ѳйгѳ сананып турала, куучынды ѳскѳ јанынан баштады:

— Алтайда «Родина» колхозтыг крестьяндары биске тын болушкан, 1949 јылдаг ала биске бойынын ченемелдерин айдып, колхоз тѳзѳѳринде кожо турушкан... Онын шылтузында ѳмди бистин колхозтын кирелтези тыгып, 57 кижѳ Совет Союзтыг бийик ордендериле кайралдатты. Бисте бѳгѳн Социалистический Иштин Геройлоры, СССР-дин Верховный Сѳединий депутаты бар. Александра Ивановна Шуминская ороныстын бийик органынын депутатына ѳкинчи катап тудулды.

Украинаны иштин ле кожонинг јери деп тегиндѳ эмес айткам. Бу ла Карл Маркстын адыла адалган колхозто духовой оркестр, вокально-инструментальный ансамбль, хор бар. А бу хордо туружып турган

уй саачылар жылына бир уйдан орто тооло 3100 килограммга чыгара сүт саагылайт.

База бир жылбүлү неме — Карл Маркстын адыла адалган колхозто узак бйгб лб жакшы иштеген колхозчыларга, культуранын ла искусство-нын ишчилерине жыл сайын беретен үч сый ла агылу диплом бар. Леонид Григорьевич бу керегиненг куучындаарда, бис партиянын 22-чи съездининг адыла адалган Экинуурдагы колхозыбысла тынзынарын ундыбадыс!

8 июнь, эртен тура. Бүгүн бис ойто Киев жаар барар учурлу. Билеттер туку качан белең. Бис эгирде поездде бурыларыс. Украин пөкөр-лөр бисти јер көрзин деп, биөтийин, мынайда эткени јарт. Је эм үстин-не партиянын Львовтогы обкомында туштажу болотон дешти. Келдис. Мында бистинг делегацияны обкомнын качылары ла облизполкомнын председатели Т. Д. Телишевский уткыдылар. Алтай литературанын күн-дери Львов областьта жакшы өдүп, эл-јонды коммунистический күүн-тапка тазыктылары јанынаг, Алтайский крайдын, Горно-Алтайский автономный областтын ортодо бек ле најылык колбулу тбзбөрине учурлай көрүмјилү иштер бүдүргөни учун Украинанын компартиязынын Львов-тогы обкомы ла облизполком Алтайский крайдын ла бистинг Туулу Алтайдын писательский организацияларын күндүлү грамоталарла кай-ралдап, Лениннин кебери јуралган кереес сыйлар берди. Анайда ок күндүлү грамотала бистинг кажыбысты ла кайралдады.

Туш. Львовтын телестудиезине барып, ол ажыра бу областтын ончо көрбөчилериле туштажу өткүрүп, Карпат кырларда јаткан ончо јонго быйанду ла жакшылыкту сөстөристи айдып, ойто писательский организацияга јуулдыс.

— Эзен болзын, Львов! Эзен болзын, кару најылар — биске таныш ла таныш эмес кычыраачылар! Биске эмди слер јуук ла карындаш, бис слерди ундыбазыс, слер де бисти эске алынып туругар. Эзен болзын, Карпаттын јажыл кырлары!

3. ЖАКШЫ БОЛЗЫН ДЕП АЙДАРДЫН АЛДЫНДА

Город Канев. Мында Украинанын улу ойгоры ла кожончызы, онын чындык јүзи ле јүреги Тарас Шевченко үргүлжик уйкуда јадат. Онын кереес сөзи аайынча, улу поэттин мөңкүзи элбек Днепрдин каскак јараттарынан јаан ла ыраак эмес бийик төннинг үстинде јуулган. Ку-улыдан уруп эткен онын тирүдий кебери бу бийик төннинг төбөзинең чакпынду Днепрге ле јайым, јараш Украинага сананганду ајарат. Шев-ченко... Бистинг кажыбыс ла оны школдо үренер јаш тужыстаг ала би-лерис. Эмди эр-темибиске једип, бу улу поэттин агару сөөгине келип, ого чечектер салып, бажысты јабыс энчейтип, терең санаага түшкен ту-радыс. Јок, бу санаада кунукчыл эмес, оморкош: мындый уул өскүрп чыдаткан калыкка быйан!

Шевченконун сөзгө салылган тонди украин калык «Тарастын кыры» деп адайт. Бис Тарастын кырынан түжүп, улу поэттин музейине кирип, оны көрүп, ондогы керес бичикке алтай тилле бойыстын сөзисти база бичип ле айды салдыс. Бис — Эркемен Палкин, Аржан Адаров, Сергей Каташ бу жолдыктардын авторы...

Улу Төрөлистин мөңкүзү жаткан бу бийик төңгө, онын музейине
ле баскан, жүргөн эне-төрөл жерише, элбек Днепрдин бүгүңги жараттары
на Совет Союзтын бастыра талаларынан жүстөр ле мундар тоолу улус
келет Олордын кажызы ла бого келгенде, байла, кыйалта јоктог Улу
Кобзардын мөңкүлик сөстөрүн эске алынатын болор:

Элбек Днепр экчелет.

ОНТОЙТ,

Ээн салкындар жалбырактар

ўзет.

Жаратта талды жалмай согуп,

Жалбак толкуну ичкери

cūpet.

Бүгүңги Днепр Шевченконунг ойиндегизинен чик жок кубулган. Онын үстинде жүскен керептер жүзүн-башка укту калыктардын сокурка уулдарын ла кыстарын Шевченконунг кереес мөңкүзине экелет. Днепрдин ийде-күңиле жарыган Ильичтин жаркынду отторы бистинг ойистин, үйебистинг иит ле күчтү ичкери амадаган жүзин ле жүрегин жарыдат. Ле андый да болзо, элбек Украинанын, Днепрдин жарадында турган бу Канев городнын үстиле Шевченконунг окойинде чилеп: кубакай чырайлау ай ку булуттар ажыра куулангап жүскени көрүлет. Ле андый да болзо, бүгүңги Украинанын ла Днепрдин үстинде жербрендиктин ойгор кожогы эмди де торгулганча, «мен шөңкор не эмезим, мен не учпайдым».

Украинанын калыгы бойынын улу амадузына једерге канча кы-
яларды ўзўп, бўгўнги кўндердиг бийик сўмерлерининг бажына чыгып
та калган болзо, је бойынын јебрен кўўзин, јараш ла ээлгир тилин че-
бер корулайт. Онынг да учун бўгўн Т. Шевченканын мўнгузин кўрўр
келген улус украин калыктын кобза деп музыкальный ойноткызынып
тудунган, онынг агылу кебин кийген кожончыга эмди де учураар. Бис
андый кобза тудунган кожончыга туштап, онын сўрекей ўдўнги, бисте
кандый да ыраак, је бу ок ўйдў бистин јўрегиске јуук кўўзин угуп, ойто
лол, олардын адын бийанду шымырандыс...

Перяслав-Хмельницкий. Бу јебрен јердин ле городтыг магы ла ады телекseyде элбек жарлу. Шак мында эжелү-сыйынду Россия ла Украина үргүлжиге бирлик болоры керегинде јоп 1654 жылда јарадылган. Онон ло бери бу эки јаан ла ойгор албаты элен-чакка кожо баргыла.

јат. Орус ла украин калыктардың бириккенининг 300 жылдыгын темдектеп, мында 1954 жылда најылыктын кеендик кереези тургузылган. Бис бу городтын партийный ла советский ишчилерине, Украинанын ат-перелу бичинчилери Василий Козаченкого ло Юрий Збанацкийге баштадып, бу монкулик керестин алдына база чечек салдыбыс. Оног культуранын туразынын јаан оргоозинде алтай литературанын Кундерине учурлалган калганчы байрамдык энгир болды.

— Алтай најыларыска «Ласково просимо!» деп айтканыстан бери бугун онынчы кун болуп јат — деп, Юрий Збанацкий литературанын бир байрамдык энгирин ачты.

— Бис Алтайдын бичинчилерине «Эзен болзын! деп айтпай, — база катап келигер, кару најылар!» — деп кычырып турус...

Алтай литературанын кундерининг бирун Переяслав-Хмельницкийде, бу исторический учурлу јерде отконине бис јаан ајару эдип, украин покорлориске кижилик ле алтай јуректеристен быян айдадыс...

Самолет катап ла кейге шунул чыкты. Бис торол Алтайысты костоп, кунчыгыш јаар учтыбыс.

Эзен болзын, Украина, бис сени ундыбазыс, сен керегинде јоныска айдып, бастыра јолыста јалакайынды эзеп јурерис!

Ырысту бол, эмди биске јуук ла торол Украина!

Эзендей Тоюшев

ЈУРУМДЕГИ ЈОЛ

Кезикте кижининг јуруми сан ла башка неме: ачурканыштар коп болгон дейин дезен, јаркынду кундер олордон ас эмес болгон немедий. Кезикте кижин ууй тудун келген арылык-берилик санаалардын абузынан айрылып, бойынын акту куун-санаазыла ишке беринет. Андый улустын бирун Василий Михайлович Савенко дезе, јастыра болбос.

Онын бала тужы кандый јаркынду болгон эди... Је бир кун Ада-Торол учун Улу јуу башталган. Оныла кожо ада-энелердин коксин сыс баскан, ый-сыгыт, сакубаган айылчыдый, кажы ла билсеге кирип келген. Канду јуу керегинде суру Савенколордын айлына јарлалбай отпогон.

Василийдин адазы баштапкы ла кундерде от-калаптын јери јаар аткарылган. Торол ороонго канзыраган фашисттерди туй согор ийде керек болгон. Оскурип алган уулдары ла кыстары јайымын корыырга ууланган.

Фекла Ивановна Савенконын колында он бир кичинек бала арткан. Василийге дезе јук ле торт кыш школго јурерге келишти, онон арга-

чыдал жеткенче иштеп баштаган. Ол Новосибирский областта Егоровский совхозтын жаан-жаштарыда кожо общественный малга азырал белетееринде, аш өскүрүп жуунадарында ла өскө дө иштерде турушкан.

Уулчак жаштан ала иштегекке ле турумкайга таскаган, калжу фашисттерле күүн-кайрал жогынан тартыжып турган адалардый жалтанбас болорго амадаган. Жөнү бистинг болгон. Ого от-калаптын жеринде болорго келишпеди. Кийинде черуге барып, амырзынган Төрбалистинг грандарын өштүлөрдөң корыырга келишти...

Баштапкы тушташта Василий Михайловичле көп тө куучындажарга келишпеди. Онын сменазы Акташтын булут орой алган тайгазы жаар мендеген. «Иштеп божогон соңында, оной ары не болгонун, бу түш жеримде көрбөгөн кату ла кайыр алтайга канайда келгенимди жартап айдып берерим» — деп айдала, брүмчилердинг касказын кептей тарткан ла жерде түни-түжи рудоуправлениенин ишмекчилерин тартаачы машинага отурды.

Бу тушта «Савенконы жакшы билер кижиле куучындашса кайдар» деп санандым. А кемге баштанар? Цехтинг ишчилерине... Олорды бедиреп турала, мен кап-чут мастерге жолуктым. Чындап та айтса, озочыл проходчикти канча жылдарга кожо иштеген кижиден артык кем билер?

— Василий Михайлович керегинде көп нени айдар? — деп, цехтинг начальниги Станислав Леонидович Виноградов куучынын баштады. — Ол немени көпчиде айдарын сүүбес, иш ле дезде үстүге беретен кижиле. Иштегекке. Турумкай. Ады-жолы коллективте жаан тоомжыда. Улус онын турумкайына бүдүп жат: шак мындый кижиле кандый да күч жолды өлүп, жакылтаны бүдүрөргө арга бар.

Анайда ок ол общественный иштерде эрчимдү туружып жат. Василий Михайлович канча жылдарга улай краевой Советтинг депутады болуп тудулган. Ол акту күүниле журтты жарандыларында, ишмекчилерди квартирала жеткилдееринде турушкан...

А Леонтий Емельянович Кулевцоло бис кырдын кырында туштаптыбыс. Ол узак жылдардын туркунына Акташтагы рудоуправлениеде горный цехтинг начальниги болуп иштеген, Василий Михайловичти жакшы билер. Ол менин сурактарыма каруузын мынайда жандырды:

— Мен цехти алып турарымда, Василий Михайлович Савенконунг ады-жолы элбеде жарлу болгон. Онын ижи, једимдери керегинде ишмекчилер бойы-бойларынын ортозында куучындажып, онын ижининг «жажыдын» билерге күүнзейтен эди. Мен «чындап та, акыр бу кандый кижиле» деп сонуркап, Василий Михайловичти жуук билерге амададым.

Јүс катап укканынан, бир катап тапка куучындашканы артын дегени чын эмтир. Ол мени, озо ло баштап, бойынынг турумкайыла кайкатты: онынг бригадасы кандый да жерде иштегенде, иштинг јенгилине эмезе уурына салдырбай, планды бүдүрөргө амадап жат.

Бир тушта јирме төртинчи бөлүктө иш чек жылбай барган. Иштин уур-күчтерге салдырып, таштап ийерге јарабас. Заводко дезде руда кес-

рек. Керекти шүүжип турала, Василий Михайловичтин бригадазын ол жаар ийдибис.

Тоолу күндөрдөгү иш ондоло берген: проходчиктер күч деген жерде туруш жогынап иштеп, одус метрден жер өрүмдеген. Онон оморды сегизен алтыпчы бөлүк жаар ийгенис, удабай баалу руданы табары көптөгөн.

Проходчиктердин бригадазы көп ченелтелерди жөнүлү өдүп чыккан. Василий Михайлович Савенко кайда да иштеерде, өскө ишмекчилерге коммунистический иштеп жүреринин жозогун көргүзүп туру. Мындый кнжиле кандый да уур-күч ишти бүдүрерге жеңил немедий...

«Кижинин жүрүмдеги жолы онын бүдүргөн ижиле кемжилеп жат» — деп, албатынын кеп сөзи жолду. Акташтагы рудоуправлениеде Василий Михайлович Савенко башкарткан проходчиктер жылдык план-жакылтазын СССР-дин жаңы Конституциясынын жылдыгына бүдүрер амадулу иштеген.

Ак-куу чырайлу, узунzymак сынду бу кижини Акташтагы рудниктин ишмекчилери эмди жакшы билер. Ол жирме жылдан ажыра мында, ар-буткеннин айалгазы кату ла бийик жерде, иштеп жат. Акташтын тайгазында көп тоолу штольнарларда онын иштебегени та бар, та жок.

Же баштап мындагы улус бу кижини билбес болгон. Ол Новосибирский областта Венгеровский совхозто жерлү кизи. Жаш тужы Ада-Төрөл үчүн Улу жуунун жылдарына келишкен. Кызаланду жылдарда орто үредү де аларга келишпеди, эрте жаштап ала иштеп баштаган. Черунин кийинде Туулу Алтай жаар келген, ол ло бойынча мында артып калган.

— Бу жерге иштеп келгенимди бойом да кайкайдым! — деп, Василий Михайлович Савенко эске алынат. — Туулу Алтайда кандый да шахта бар деп локорлоримнин куучынынан уккам. Өскө жерге барар күүним келген. Же жедеп жерге арай-керей жедеп келер болзо, ме сеге — иш жок.

...Савенкодон өскө кизи болгон болзо, кайра бололо, өскө жер жаар учурта берер эди. А Василий Михайлович, шахтада иш жок болгой, жердин үстиндеги ишке артарга амадаган. Уулдын турумкайын билип, борсар иш бүдүрер ишмекчи эдип алгандар. Уч-төрт айга штольняларды чыныктаарга керектү агап жандаган. Же ал-санаазы анда, проходкада.

Канча өй өткөн соңында оны проходчиктер бригадазына алгандар. Бу кизи шахтерлордын ыраактагы журтына тегиндү келбегенин улус сезип ийген, ол келген де тарый тура туткан, онон малдын кажаан-таскагын жазаган. Эртеп-бүгүн деп жүргөн кизи качан да мынайып албаданбас.

Василий Михайлович жүрүмүндө жеңил иш бедребеген, иштеги жолында да ченелтелер ас эмес учураган. Баштап ла эн күч деген забойго келген, мында чейилип калган балкаш жеткилинче болгон, кезикте суу тизеге жедеп туратан. Кезик проходчиктер бу жерди мынап ары өрүмдебей таштап ийер күүндү болгондор. Же участоктын мастери жерди өрүмдеерин онон ары уалатарын некеген.

Проходчиктер сууны насосло жердин үстине сордырып, өрүмдөштүкөндүктүргөн. Олор берилген айлык жакылтаны тоолу күндөрдүн туркунына бүдүрөргө амадаган. Рудазы канча ла кирези байлык жер табар деген некекте болгон.

Бригада берилген жакылтаны кыска өйдүн туркунына жөнүлү бүдүргөн. Участоктын мастери Василий Михайловичтин турумкайын ла чыдамкайын жарт билип, оны проходчиктердин бригадирин эдер шүүлтөткө келген. Мастер Станислав Михайлович Хадеев бойындын акту күүнине Савенконы проходчиктердин профессиязынын жажыттарына үрөткөн.

Бүгүн десе Василий Михайлович — шеф-таскадаачы. Ол шахтердин уур ла күч, каруулу ла күндүлү ижине жагыс ла бу жылда Николай Кукуинди, Владимир Бухтеевти, Анатолий Буньковты тазыктырган. А бүгүнгү проходчик жагыс ла отбойный маскала иштенип билер кижил эмес, ол жер өрүмдейт, кошту машиналарды башкарат, электровозтор жүрөт темир жолдорды жазайт, жер аттырат. Мыны ончозын жакшы үренип алган уулдар эмди шеф-таскадаачызыла кожо иштеп жат. Василий Михайловичтин алдында жылдардагы үренипктери Михаил Ченчубаев, Александр Коровников бүгүн десе бригадирлер болуп иштейт.

— Бистин бригадир аярынгай да, быйанду да кижил — деп, проходчик Анатолий Зырянов эмегин улалткан. — Ол жагы келген кижиге күүнзек, озо ло баштап, оны бойындын иштеги ченемелине үредип жат. Мынызы кижиге профессиянын жажыдын турген ле жакшы билерине болушту. Василий Михайловичле иштеерге де жөнүл, жүрөргө де сүүнчилү.

Бир тушта мындай учурал болгон: Владимир Бухтеев жакшы ла иштеп турала, рудниктег барарга шыйдырган. Савенко Владимирле акту жүрөктөг куучындашкан соңында, ол рудникте иштеерге артып калган. Уул бригадирдин сөзине бүткен, эмди оног артык ишчи табылбас. Бүдүмжи, тоомжи деген неме ого иш ажыра келген.

Василий Михайловичтин башкарган проходчиктери эн ле күч деген жерлерде иштеери ээжилене берген. Участоктын мастеринин сурагыны аайынча бригада жирме эки, сегис ле өскө дө номерлү штольняларда иштеп, бойындын турумкайын көргүскөн. Бирлик күүн-санаалу коллектив кандый да уур-күчтерди жөнүл чыгар ийделү.

Савенконун билезинде үч бала. Уулы Григорий, эки кызынын өбөгсндөри рудникте иштейдилер. Олор база бир үйе улус, олор адаларынын, төрөби-төстөринин иштеги алган магын келер өйлөрдө там жаркыдалтар.

Василий Михайловичти бүгүн жагыс ла төрөл журтынын эмес, анайда ок Туулу Алтайдын ишкүчиле жаткандары жакшы билер. Ол албатынын депутаттарынын краевой Советине канча катап депутат болуп туудулган, мергендү ижи учун жаан кайралдар алган. Ол ырызын амыр иштеп тапкан.

КИЧИНЕК КЫЧЫРААЧЫЛАРЫСКА

Александр Ередеев

ШОКЧЫЛ УУЛЧАК

Озо, озо чакта Токна деп кичинек уулчак журтаган эмтир. Ол бойы сүрсен шокчыл ла тенек болгон. Арка-тууга чыкса, агаштардын бүрин сындырар, ан-куштардын уйазын чачар, олардын балдарына килебес. Токна келип ле жатканда, ан-куштар качып баргылайтан. Эмезе оны чүр-чуманакла араадап ийгилеер. Керек десе жинлектү агаштар ого көрүнбеске, жыраалардын ортозына жажына бергилеер. Ондый тенек уулчактан кем жалтанбас. Ол агаш үлдүзиле чечектердин бажын бүрте чаап турар. Ок саадагыла көрүнгөн ле немени адар. Онон бойын бойы мынайда мактап кожондор:

Аткан огым жерге түшпес,
Алып бүткен мен эдим.
Агаш үлдүүм мокорбос,
Ончолорун кезерим
Жаактуга айтырбас
Жалтанбас Токна!
Жарындуга жыктырбас
Жарамзыбас Токна!

Бир катап үкү ачынала, келип тешкен. Токна жаргак тоны жыртык жанган. Энези оны көрөлө, мынайда айткан

— Балам, ан-кушка жалакай бол. Олор бир болужын жетирер. Мөштинг будагын сындырба, күзугыла азыраар.

Же кайдан, Токна бу жакылтаны кулактын кырына да укпаган. Карын, там барган.

Бир катап Токна куштардын уйазын чачып, сүрсен ыраак сала бергенин билбей де калган. Эңир кире берген. Жанар керек. Же жолды таппай калган. Ол азып, кандый да жышка келген. Кайдаар да барар

арга жок. Жаңыс ла тегери көрүнөт. Токна шак мынайып, эки күн азып жүргөн. Аштаганы да сүрөөн. Жинлек терип жийин десе, озор онойг жагынып калгылайт. Уулчак түргөн базайын десе, озор онойг буттарына оролып, чаптыгын жетирет. Учучында Токна чек торолой берген. Ол бир жалбыракты үзеле, жип ийди. Кенетийин бажы айланып, жерге жыгылды. Эбиреде кып-кызыл боло берген. Уулчак карануй жышта канча кире жатканын ондобойт. Билинип келзе, оны айландыра мөштөр жооп үндерила айдыжат: «Шокчыл тагма онойып ла шыралазын. Кичинен тушта, курсак жок тушта, оны кузугысла азыраганыс. Чыдап келеле, көрзбг, кандый кезер болуп калган!»

Токна чочып, тура жүгүрди. Ол агаштардын ла аг-куштын тилин билип туру. Жиген жалбырагы, байла, тынду ла куулгазынду.

Уулчак ичкери базайын десе, өлгөн лб жыраа будына оролып айдыжат: «Чечектеристи ле жинлектеристи шоктоп үрөөчи күлүктинг жодозы-нан бек тудугар. Бого эмеш торолоп жатсын!»

Токна онойг ары жылды. Онойг алдында жаш жалбырактар кыйгырыжат: «Жоо-о, жоо-о! Көрмөс сөбк-тайагыбысты уужап браат!»

Чымалылар мантажып келеле, Токнанын колдорын тиштегилеп, сагалдары тыртан-тыртан эдип, мынайда каргагылайт:

Уйабысты чачатан
Уйат билбес тагма бу
Балдарысты кыйнаган
Шокчыл бүткен уулчак бу.
Бодонгон, сананзын,
Бого ол сыныксын.
Жакшы тиштеп алыгар,
Жалтанбаар, нажылар!

Бу тужында жыраанын ортозынан кара-күрөң айу чыгып келди. Ол тамаштарын өрө көдүрүп ийерде, ончолоры тымый түшти. Күрдөк көкси күркүрөп, айу унчукты:

Акыраар, аг-куштар,
Амыр туруп сананаар!
Кичинек уулчакты кинчектебеер,
Кичи сананза, быяанду.
Ар-бүткенди корулаар
Албатыда ийде бар.
Айса болзо, Токна
Шокчыл болбой токунаар.
Же алтайын ол сүүзе,
Жакшынак уул болор

Айлына бала жангайла,
Айдып баргай улуска,
Ар-бүткөн тынду деп,
Айдар сбаи бар деп.

Айунын мынайда айдары жолду. Токна ого бир де шок этпеген. Не десе уулчак айудан коркып жүретен. Кызылгат бажын энип, Токнанын оозына жинлегин салып азырады. Тийинг десе кузук эмилдеп, ого жидирди. Токнанын тыны кире берди. Ол өрө туруп, бойынын бурузын айдынды: «Качан да шокчыл болбозым, жеримди сүйүп жүрерим». Мөш оны сыймап эркелетти. Күн күлүмзиренип, жанатан жолун көргүзүп берди.

Токна жанып келеле, нөкөрлөрине мынайда айдар болды:

Агаштыг бүрин сындырбай,
Ак санаалу жүргер.
Аң-кушты чочытпай,
Жалакай болыгар.
Жерис жажыл турзын,
Уулчактар мыны бөлгөр,
Уйалу кушты кичеегер!

КОКТИЙЕК

Тымып калган арка. Чөйбө, чөйбө кар жаайт. Эбиреде ап-апагаш. Кылырт, кылырт этире калып, көктийек деп кушкаш жемзеп жүрү. Кар десе жаап ла жат. Боп-боро не де көрүнбейт. Бу аркадан эмеш ле ыраза, жазым жок азыш. Бийик учарга база жеткерлү. Аайланып болбозым. Онын учун көктийек жабыс учуп жүргени ол. Тайга — онын төрөлү, арка — ижык айлы. Жеткер сессе, жажына берер уйазы бар. Ол мында ла чыккан-өскөн. Өскө жерге барбаган. Тайга-тууларды да көрбөгөн. «Сыр-р» деп кожоңын бу ла турган агаштарга сыйлап жүретен. Онын назылары коп, оморло жүк ле үн алыжат. Көктийек деп куштар үүрлөжүп кожо жүрбөс жанду. Жаңысқан жорголоп, кар алдынан жемзеерин сүүр.

Кар жаап ла жат. Эбиреде апагаш, тымык. Көктийек кенетийин сан башка табыш укты. Болчок бажы болчос эдип, сан өрө кылчас этти. Сырангай ла онын үстинде будакка күлүрт эдип шонкор конды. Сап-сары көктөриле кушкашты ширтей берди. Оноң илмек кептү тырмактарын чокужыла коркос-коркос эдип кайрап ийди. Көктийек коркыганына тынып та болбой барды. Шонкор сүүнүп, талбас-тулбас, калып түшти. Көктийек «чыйак, чыйак!» деп калактап, сан өрө октолып чыкты. Шонкор оны ээчий. Талырт-малырт табыш тымык аркада угулды. Олор сүрүжүп, жарлу тенериге көрүнбей барды. Кайдаг, оогош

кушкаш чек жоголо берди. Шонкор ачынып, тумчугын торс-торс эти-
рип, ойто аркага түшти. Көктийек кейтигип, кейтигип учуп барды. —
Же кайдаар? Ол бойы да ондобойт. Канча ла жире ыраак качар керек. Кар-
жап ла жат. Тегери боп-боро. Көктийекке не де көрүнбейт. Жер де, те-
гери де түп-түней. Байла, көөркийдинг асканы ол туру. Учунда куш-
каштын канаттары талып, арыды. Ол сан төмөн түшти. Бу не атазы?
Алдында экче-экче немелер! Койрык-тейрик жолдор. Кандый да сан
башка жыт. Көктийек бу город деп кайдаг билзип. Куркундарында ка-
малга жок, кайда барар? Бажы айланып, билинбей калды. Ол оромго
келип түшти. Бу тушта Учур деп уулчак оны көрүп ийген. Ол оны көп
донып, айлына жүгүрди. Уулчак көктийекти эмдеп, жазып алган. Куш-
каш баштап тарыйын курсак жибей туратан. Оног уулчакка урениш
кен.

Бир катап форточка ачык тушта, көктийек учуп чыккан. Же кайдаар
учар? Городтыг үстиле түжиле учкан. Ойто Учур-эшке жанар десе, түп-
түней туралар. Түней ле таап болбос! Төмөн көрзө — улустар. Куш-
каш учы-учунда бир туралыг жабынчызына келип конды. Мында кап-
дый да көк, жаан куштар отурды. Көктийек олордон сурады:

— Слердинг адыгар кем?

— Бис городской күүлелер! — деп, чагкыр мойындузы айтты.

— А сен кажы жердин? Мындыг көпөгөш жумду кушкаш бу городто
жок эди? — Кызыл бутту күүлө кайкап сурады.

— Мен бе?.. Ыраактан. Тайга — төрөлим, арка десе журтым!

— О-ого! Кандый солун айылчы. Жанбай бисле кожо арт? — деп,
кедек төштүзи унчукты.

— Жок, мен бого жүрүп болбозым! Кандый да жыт. Оног кайдаг
жемзеер? Шыркалу тужымда мени азыраган уулчактын айлынаг кач-
калы ажанбагам.

— Канайып турун? Мында уулчактар жакшы. Тураларынын жапын-
да тоскуурлар илип салган. Анда не жок. Жалтанбай, жп ле жп.

— Чик-чик, чып-чын! — деп, күүленип айтканын жөмөп, борбуйка
тилирт эдип конды. — Бүтпөй турган болзон, барып көрбөк?

— Жок, жок! Мен ле таштанчы жибезим, уулдар! Тайгада белстен
салган азыгым бар. — Көктийек мынайда айдала, тыг кунуга берди.

Талтан-талтан, жайан-жайан эде базып турар, карган күүлө айтты

— Мындыг соокто сени тайга жаар кем баштаар. Токто ло токто!
Бир ле болгон, бисле бого жас келгенче кыштап ал.

Шак мынайып ого городто кыштаарга келишти. Көрбөгөнди көрүп,
көп куштарла танышты. Чындап та, жаан туралардын жабынчылары
кандый жылу. Көктийек кирпич трубага коштой түнөп турат. Оны куу-
лелер онойдо жакыган. Ол жаантайын ла жараш чечектерлү жайды тү-
женер болды. Жылдыстар ошкош кып-кызыл жинлектер көрөт. Анда кан-
дый ару кей! Суулар мөнгүн. Тегери чап-чагкыр. Көктийек ойгоно

чарчап келгенде, ол ло жабынчы. Күүлелер улаарып, күчилдеде онтоп түргүлаар. Кандый коркынчылу-у!

Таң адып келзе, туман ла ыш шык ла... Жаан удабай, күүлелер күлүрежип түймөп чыгар. Оноң көктийекти ээчидип алып, оромдордың белтирине келгилесер. Ары-бери жорголоп, катап ла жемзесер. Ух, бу тушта көктийектин жүреги торт ло оозында. Бир чокыыр — он катап ажыктаңар. Улус ологорго ажару этпей өткилейт. Кезиктери калаштын оодыктарын чачып бергилейт.

Бир катап мыңы көктийек көрүп турала, карган күүледең сурады: — Былар, улус слерге не кару?

Бис амыр-эичүүннг агару куштары ине. Сени тудуп жиирге умзаткан шонкордый немелерди көрөр дө күүнне жок!

Узун мойнду кыш билдирбезинен өдүп жат. Кушкаштар кичинек баллардыг тоскуурынан ажапып, эдип берген уйаларына конуп алгылайт.

Учы-учында яс келди! Куштардыг кежирлери топтоң-топтоң эдип, кешондожор болды.

— Же, көктийек, эмди жанар болзон жан. Бу ла турган таңганы ажып, эки суу кечсенг, төрөл тайгаңды таап аларын — деп, карган күүле айтты.

Көктийек сүүнгеннне тегери өрө мечик чилеп учуп чыкты.

— Эзен жүригер, күүлелер! Тайгама айылдап келесер! — деп, ол айдала, көрүнбей калды.

ТОКТОЙДЫҢ КӨРГӨН-УККАНЫ

САН БАШКА МӨШ

Бистин жайлуда сан башка мөш бар. Ол сыраңай ла каскак кырлаңда жаңыскан турат. Өскө мөштөр дезе жаңыс жерге жуулып өскилейт. Најызы жок канайып турат не? Оны бир көрзөм, торт ло каруулчык өшкөш. Эмезе койлорын шиндеп турган кизи кептү. Тайгага энгир киргенде, кунугып, карарып калгандый билдирер. Эртең тура күнди оноң озо уткыыр агаш жок болор. Күкүрт-жалкын тушта көоркийге килеп жүредим. А ол дезе бир де жалтаныш жок, омок турар.

Энем ле адам койлоп сала берерде, оны барып көрөр деп шүүндим. Кырдың каскагын не деер! Лүк ле арайдаң терлеп-бурлап, ол мөшкө једип келгем. Ыраактаң коо сыңду болуп көрүнөөчи мөш бош ло карып, јантыйып калтыр. Мында күйүп калган агаштар јаткылары. Карган мөшкө коштой — көмүрлү јоон јыгын. Јердең кичинек мөштөр өзүп келтир. Кандый јакшы мөшкө! Јыгылып калган эжин бүриле јаап, каруулдан турган!

ТОКПОК ЈААК

Бистин турлунун жаны тен јиилексип, мөтсип јадар. Адамнын туткан алты толукту агаш айлы изүде сеп-серүүн, јут күнде ыжык. А эгирде кой терези тонго оронуп-алала, түндүкке көрүп јатса, кандый јакшы! Јылдыстар очокко тамчылап тургандый. Тышкары «Токпок јаак, токпок јаак!» — деп, кандый да куш эдер. Ол кушка эмеш ачына беретем. Менин јаагым кып-кызыл, бошпок. Таңма, түште ойноп жүреримде, байла, көрүп алган болбайсын. Айса эгирде јажынып ойноорго кычырып турган. «Токтой уул, Токтой уул!» — деп кычырган болзо, ойноорго чыгар да эдим.

Ок саадак эдип алала, оны адарга андагам да. Түште ол көрүч-бес. Бир катап уйуктап јадала, энемнен сурагам:

— Энем, кандый да куш мени эгир кирзе ле «Токпок јаак, токпок јаак!» — деп шоодып јат. Онын бүдүжи кандый не? Эртең ок саадагымла адып саларым.

Энем араай каткырды. Онон бир эмеш сананып јадала, айтты:

— Озо тушта Арсланг деп бай јуртаган дежет. Койлорын көп кулдар кабырган. Эң ле кичинек күдүчинин ады Амыр болгон. Кийгени — јаргак тон, јигени — ачу курут. Бир ле кичинек јастыра этсе, бай өскүс уулчактын жаагына тажып, корболо чыбыктайтан. Амырдын эки жаагы тижик, јарды сорбылу жүретен. Эки көстинг јажын күн кургадып, күчи јетпейтен.

Јаскыда ол койлоп жүреле, бир кураан јылыйткан эмтир. Арка-тууны үзе бедреген, је талаган. Арсланнын айлына ойто јанарынан јалтанган. База ла токпок, тажылган.

Уулчак өксөп, өксөп, Алтайынан болуш сураган:

Алтайым, учатан

Ай канат бер.

Јаш бойыма

Јайым бер?

Анайда айдып ла ийерде, таштын алдынан суп-сур аржан суу сыксылып чыккан. Амыр онон амзап ичкен. Ол ло тарыйын уулчак боро кушкаш боло берген. Онон ло бери ол малчылардын јайлуларына эгирлер сайын учуп келет. Жаагына соктырып жүргенин эске алынып, «Токпок јаак, токпок јаак!» — деп эдер болгон.

Энем унчукпай барды. Ол бүгүн ыраак таскылда койлогон, байла, тын арыган. Мен де койу үргүге бастырдым. Түш јеримде ол кушкаш мошко отурып, талбынып-талбынып ийерде, уулчак боло берди. Мени ол кожо ойноорго кычырат. Саадагымды чачып ийеле, ого удур жүргөм. Бу ла тушта ойгоно чарчагам.

ТАЙГАДАГЫ КАТКЫ

Жайлубыстан ыраак жокто Макай ла Такай деп жылкычылар жаткан. Адам олордон армакчы сурап экел деп ийген. Жеерен ат жобош то, чыйрак та. Желижи жымжак, суу агып жаткандый. Ак жерге эгчес эткемде, адым манда. Ол торт ло чыйиле берер. Чечектер жагыс ла элес-элес эдип өткүлөөр. Мынайып учуртып баратсам, айбас-уйбас эдип киж и удура жүгүрип келет. Тискинди кайра тарттым. Жеереним тура түшти. Байагы киж и сагалы байбандап, адымнын тискининен келип туткан. Коркыганым не де эмес. Ээрден түжүрө калып, арка жаар сурт эттим. Сары сагал жееренге мине согуп, өзөкти төмөн эки бу-ды сарбас-сарбас мантада берди. Мен ыйлап тура калдым.

Анча-мынча болбой, Макай апшыйак кыйын-тейин мантадып жетти. Көстөри имдеп тургандый жапылдап айтты:

— Жаңы ла сары сагалду киж и жүгүрип өтт и бе? Та жүүлген киж и, та кайткан!.. Сууга түжүп калгай!..

— Адымды блаай берген! — деп, күнгүреде ыйлап ийдим.

— Капшай учкаш! — деп, Макай кыйгырды. Көстөри багырандап, жапылдайт.

Маны кандый кату ат! Эки мыкыным сайылыжа берди. Ого чыдашпай, кыйгырдым:

— Араай, блар, араай!

Макай сагыш та жок, эки колы чычандап бараткан. Онын токтоор кирези билдирбейт.

Бистин айылга маң бажына жеттибис. Адам тышкары тонкондоп жат... Эки жарды селендежи, өлгөн жулуп, тоолонуп туру! Аттан түжүрө секирип, жүгүрип келдис. Адам каткызына биске көрбөйт тө. Макайдын коркыганы не де эмес. Куп-куу. Сары сагалду киж и нени де ондобой, көс-баш багырайып калтыр.

— Бу не болуп турган улус! — деп, Макай калаптанып чыкты. Адам там барды. Буурын тудунып, жер тырмайт.

Оноң эмеш токунап, адам Макайдан сурады:

— Обдөндөр, азып жүргөн туристти не коркыдып турганаар? Ыраактан келген киж и слерди андый улус деп кайдан билзин.

— Канайып оны коркытканыс? Жакшы ла чайлап, куучындажып отурала, жүгүрө берген. Жүүлген болор деп сүрүштим. Ол там барган.

— Бу киж и меге мынайда айдып келди: «Көрүп отурзам, бирузи бычагып курчыткан. Экинчизи армакчы түргөн. Көстөриле имдежип турган. Мени божодорго турганын билеле, качып жүгүргөм.

— Қалак-кокый, бычагымды кайыш тилерге курчыткан эдим. Такай ат тудала, бу киж ини өзөккө жетирерге сананган. Баш ла бол! — деп айдала, Макай буурын тудунып, каткыра берди. Сары сагалду киж и бирде адама, оноң Макайга көрөт. Эки өбөгөннин көстөри жапылда-

жып отурар улус деп жаңы ла ондогон. Онон сары сагал база јер тырмай берди. Уч эр кижининг каткызына тайга торгулып туру.

Макай ла Такай экү отурза ондый улус. Имдежип отурган деп бодоороор.

ЈАКШЫ БОЛЗЫН, КУРААНЫМ

Бүгүн сүрсен изү болор. Онынг учун Эркиннинг энези сары танга койлой берген. Айылда Бошпонок деп өскүс кураан ла Эркин арткан.

Күн тапту ла изий берерде, ол экү сууның јанына келгиледи. Мында кандый јараш! Эдегин јайа тудуп алган мөштөр. Олордын тизинде серүүн. Изү күнде бого келерин Бошпонок то сүүп јат. Ол көлөткөгө јадып, јоон кой чылап, тебееlep те билер. Бошпонок бу жуукта ла бошпоно тойынып, ооружы јазылган. Эм, тең, текшилеп те ийер. Је андый да болзо, өскө кураандарга көрө, кичинеке. Көңје неме деп олор оныла ойнобос то.

Эркин серүүн, јымжак өлөңгө анданып, курааны көрегинде јылу сананып јатты. Тенериде каангың болчок-болчок булуттары. Эбнерде десе мөштөр энчейинжип калган туру. Эркиннинг энезининг јайлызы эн ле јараш јерде. Кайдаар ла көр — айбан-айбан актар, кезек-кезек агаштар. Онынг учун мынанг кайдаар ла барар күнниң келбес. Улай ла ойноп ло жүрер керек. Је Эркин удабас ла школго барар. Онон Бошпонокто до айрылыжарга куч. Уулчак мынайда сананып ийерде, ичи чым эде берди. Мында онынг адазы өзөктөн букварь, тетрадьтар садып экелген. Олор кандый да јараш јытту. Бу ла күндөрдө оны энези учкаштырып, өзөккө түжер. А эрке курааны десе оны ээчип, маарап артып калбайсын. Айрылыжарга кандый ачу. Бошпонок деп оны кем адаган? Эркин бойы Бооро, јаскыда, кой төрөднн тушта не аайлу иш болгон. Эне-адазыла кожо Эркин эрте туруп, кураандар эмизетен.

Бир катап Эркин үйүдөн ойгонып келсе, печенин јанында курбуйып калган кураан туру. Ол көстөрнн јумуп, селендеп, калтырайт. Көөркийдинг бедниде азайы да кургабаган эмтир. Төрт таманы бүрүгип калган, арай ла жыгылбайт. Јаан удабай, Эркиннинг энези турага кирип айтты: «Көөркийдинг энези өлүп калт. Өскүс артканы ол туру. Эмди оны умчылап чыдадатан түрс». Эркин көстөрнн јыжа тартып, төжөктөн тура жүгүрди.

Је бот, бу ла күннн ала Эркин ач-амырын јылыйткан. Орой үйүктайт, эрте турат. Сүттү койлорды саайтап кичинеке көпөгөн то јазап алган. Тамзыктап, шыкларып алган сүдин умчыга уруп, өскүс кураанып эмизер болды. Ол оны эркеледи, мынайда айдып жүретен. «Алдырбас, удабас ла чыдап, боп-бошпок кой болорын». Онон улам оны Эркин «Бошпонок» деп чололоп алганы ол. Је ол тушта кезик улус «Бошпонок» деп атты угала, каткырыжып айдыжатан:

— Эркин, сен оны «Өлүмзек» деп адаган болзон, торт болор эди. Уулчак торт сөөк кураанын кучактанып алып, атыйланып чыгар: — Бир де «өлүмзек» эмес, ол качан да өлбөс!

Же качашкан чылап, Бошпонок оорузы там ла жаанап, торт ло куру сөөк боло берген. Эркин ого сүттин арузын, курсактын жакшызын да берзе, неме ле болбойт. Түндө соокко тоңбозын деп, жылулап койдонот.

Бир катап малдын эмчизи келерде, Эркин оны тургуза ла турага јединип, кийдирген. Эмчи курааннын өкпө-јүрегин узак тындаган. Уулчак онын јанында нени айткай деп, јүреги шимиреп отурган. Эмчи учукпайт... Көстөри кандый да кадалгак. Та нени айдарга туру бол-богой. Печкеде от тызырап күйөт. Турада тым... Учү-учында эмчи табыланып айтты:

Бу кенје чыккан кураан болтыр. Өкпө-јүрегинде оору бар. — Онон кожор темдектү сумказын ачып, эм-том кодорды. — Балам, бот бу эмди күнине үч катап берип тур.

Ол өскө кураандарды шиндеерге чыкты. Бу күннөг ала Эркин эмеш кулукчылду болуп, Бошпонокты там ла кичсей берген. Ого эм-томын, балыктын үзин ичирет. Школдо үренип турган нөкөрлөринен мел сурап, оны оодып јидирет. Кезик улус уулчактын түймөп јүргенин көрүп айдыжатап: «Кенје немедег кандый мал болор. Јип, јип алала, өлүп калар».

учү-учында Бошпонок эки кулагы сертендеп, текшилеп турар боло берген.

Качан јаскыда Эркин-эш јайлуга көчөрдө, Бошпонок койлорло кожо боочыларды бир де арыбай ажа берген. Ончозынан озолоп, чечектерди јытап ийеле, бажын јайкап турат. Онон бышкырып, кайра мантайт. Ол, байла, тайганын јарап јыдына эзирип турган болор. Чындап, ол јолой озолоп бараткан «Көстүк» деп күчүгештин кабыргазына сүскөн. Көстүк онон ло бери курааннан чала јалтанып јүрөтөн.

Јайлуга көчүп келген кун ол јалангла не аайлу текшилебеди деер. Бир айдын бажында ол торт ло бошпойо семире берген. Куйругын чыңаңдадып, чымылтып турар. Көстөри кап-кара, теп-тегерик.

Јайгыда оныла арай ла јеткер болбогон. Эркин сууга эжинип турган. Кураан дезе, база ла тебелей берген. Кенетини тенгери неде шуулап келеткен. Уулчак сан өрө көрө, бир јаан кара куш таш чылап түжүп, Бошпонокты јастыра тепти. Ол ло тарыйын, карын, Көстүк ого чурап барды. Мүркүт аайы-бажы јок үрүштөн чочыйла, ойто учуп болбой, сыңар буттап, секирип турды. Ийдичек, јаскыдазына көрө, теп јоондоп калган ине. Күчүк мүркүттин канадынан ала койды. Онызы Көстүктү јастыра-мыстыра тебет, чокыйт... Бошпонок дезе Эркин јаар мантады. Мүркүт оны көрүп ийеле, база ла тап этти. Мындый јаан казыр кушты бачым коркыдып болбозын! Онын көстөри тазырайт, чокуштары тарсылдайт. Көстүк канылап, кыңзып туру. Оны

шилемир, байла, чокып ийген болор. Эркин алаатып, бир эмеш тура калтыр. Мүркүт ого чурап келерде, ол чамчазын удур чачкан. Кураан десе уулчактын буттарынын алдына оролыжат, тыркыражат. Эркин жанында жаткан будакты алала, шокчылдын белине жырс берип ийди. Мүркүт акшып ийеле, ары болуп эки катап секиреле, уча берди... Бат, кандый согуш болгон!..

Күн талтүш боло берди. Эркиннинг энеси койлорун айдап, жанып келетти. Бошпонок Эркиннинг тумчугун жалап ийерде, ол тура жүгүрдү.

Уулчак өзөк жаар тыйрыып сала берген жолды көрөлө, жүрегинде кандый да кунукчыл боло бергенни сести.

Ол удабас ла курааныла айрылыжат. Же, алдырбас, каникулда энезинин турлузына келип барар...

Ажуда десе, школго бараткан үренчиктер ошкош, кичинек кайгы-аштар жергележиپ алган тургулайт.

«Жакшы болзын, Бошпонок!» — деп, Эркин шымыранып ийди.

СОЛОНҢЫНЫҢ ӨҢДӨРИ

Качан да жажыл агаш-ташту Алтайда сүреен жилбиркек Қазар деп атту кичинек күчүгөш болгон эмтир. Онын кулактары талбак, тамаштары десе тарбак. Куйругын белине тегерийте салып алганда, көрөргө дө жараш. Онон күлүктің тен жыткыры да сүреен. Чала тал, тайа туруп, чертик тумчугы тырыг-тырыг эдип, кейди жыткарып ийзе, желип баратан жолын тургуза ла таап ийер. Чындап, балдар, ол качан да көнү желип барбас жанду. Жолой кандый бир ташты эмесе жырааны жытаар. Кезикте ийттер токтогон жерди айлана желип, тура да калардак аябас. Баш ла болзып, бу жер-телекейдин үстинде онын ла жилбиркек бес немези жок болар.

Бир катап ол ан-куштарла таныжарга агаш аразына борбон-борбон эдип барды. Тумчугынын бажы карандап, койу өлөңди ырып, жыткарып турат. Бир кандый да кыңылдап турар, көскө дө көрүнбес неме онын тумчугынын сыраңай ла үйдинен тиштеп ийген. Ух! Ачу деп неме коркушту! Тиштеңкей таңма, карын, томонок болды ба?

Қазар шак мынайып жемзеп желип жүргенче, тың жааш келди. Күчүгөш кыңзып ийеле, борсуктын эски ичегенине кире конды. Же мында жыт деп неме сүрекей! Борсук бого та нени эткен, та нени ийген. Қазар ичегеннен бышкырыктап чыгып келзе, жааш аязын, күн күлүмзиренип туру. Куштар кожондожат.

Тенериде десе жүзүн-жүүр өңдү солонғы. Күчүгөш бажын жайкап, солонғынын өңдөрін тоолоп, сүүнип кыйгырды: «Жаражына-ай, жаражы-

на-ай! Кандый будук жок деер! Жажылы да, сарызы да, ногоон-чанкыры да бар! »

— Акыр, акыр, күчүгөш! «Жараш, жараш» деп кыйгырып турарында, кызыл өң кайда? — деп, кызылгаттын төзинен чыгып келеле, чаап сурады.

— «Кызыл» дейдин бе?.. Ол неге түнөй? — Казар кайкай берди.

— Солоңыны жазап айка! — деп, чаап айтты.

Күчүгөш бажын ары-бери жайкап, узак аярды.

— Жок, чаап, мен жажылды, чанкырды көрүп жадым. Оңдо кандый да «кызыл» жок.

— Слер, ийттер, эт жириин сүйүп турган да болзоор, же кызыл өңди таныбайдыгар деп, энем чын айткан эмтир.

— Жок, жок туру! «Кызылды» түнөй ле көрөрим. Же жаңыс ла солоңыны тудуп алган болзом, чаап.

Же кайдан андый болзын! Күчүгөш солоңыга жууктап болбойт. Ыраак жокто ло турар, једип барза, оның арјанда көрүнөт. Каза сүрүжет ле сүрүжет. Ол чочыйла, тура берер болор деп, ийдичек үрүп те ийген...

— Эй, күчүгөш, кемди сүрүжип жадын? — деп, сары чечекте отурган өлб-чоокыр көбөлөк кыйгырды.

— Солоңыда «кызыл» неме бар дежерде, оны көрөйин деп.

— «Кызыл» дейдин бе? Көрзөн, ол солоңының үстиги кырында туру.

— Көбөлөк, ол «чанкыр» өңди көрүп жадын ба?

— Жок. Солоңы меге кызыл-сары болуп көрүнөт.

— Бач ла де! Сениле куучындаш та жок турбай — деп айдала, Казар тамажыла жаңыды. Ол солоңыны оңоң ары сүрүжип барды.

— Ийдичек, бу сен кайдаар мантап отурын? — деп, көгөөн сурады.

— «Кызылды» көрбөгө. Көгөөн, ол өңдөрдү тоолозон?

— Кыскалтым-көк эмтир. Солоңы меге бир де жараш эмес.

— Же андый болзо, сениле де эрмектеш жок турбай — деп, Казар чөккөй берди.

Куйругын белине тегерийте салып, оңоң ары барды. Солоңы там ла ырайт.

— Күш! Күш! Бу не јүткүш, күчүгөш? — күнге көзи кылбыгып, јелбер үкү унчукты.

— Солоңыны тудуп алайын деп. Ух, оның жаражын!

— Неме, неме дейзин, ийдичек? Түн болгон болзо, сен көрбөгөн эки өң көрүп жадым.

Казар, бажын жайкап, јелбер үкүни кайкап көрди. «Бу ан-куштар саң башка көс-башту немелер турбай» деп, ол ичинде сананат.

Амырап алала, ол ойто ло мантады. Учы-учында тыг арып, ачурканып, улып, кыгзып ийди. Кенетийин жыраанын ортозынан тегерик кара көстү айучак чыгып келди.

— Күчүгеш, не кыгзып турун?

— Сологыны сүрүжеле, једижил болбогом. Кызыл өгин көргүспөй јажына берген.

— Сен оны качан да көрүп болбозын. «Кажы ла тынду кандый бир өнди көрүп болбой јат» — деп, меге энем айдатан. Ол чын ошкош. Бис, айулар, јети өнди көрөдис. Чындап, күчүгеш, байагы солонгы кандый јараш болгон. Мен оны тудуп аларга, мөшкө чыккам. Ол дезе өскө агаштын бажына көчө берген. Онон ол јети өн бириге берзе, ак јаркын боло берт деп адам база айткан, — деп, айучак куучындап турды.

— Күннинг чогы энебистин сүдиндий ап-апагаш дезен, айучак?

— Эйе, чын ла андый...

Таныспай Шинжин

АИАНА ЛА КУЧЫИАКТЫН БАЛДАРЫ

Айана — тегерик ак чырайлу, кап-кара көстү, койу кара чачту кызык. Былтыр ол баштапкы класста үренген. Эмди келер күскиде экинчиде үренер.

Айананын энези тышкары. Ол теректин төзинде јип иирет. Теректин јалбырактары эзинге тылырап, јайканыжып турды.

Айана да тышкары. Ол энезинин јанында ойнойт. Онын ойноп турган ойынчыктары көп. Сары чачту, чанкыр көстү наадайын бөстөрдүн бөндөриле чуулап, јарчаганын шаңдазына салып, јайкайт.

Эбире тымык. Је андый да болзо, боро кушкаштын балдары сыйыптажып турганы иле угулат. Олор сап-сары оосторын ачыклап, энезин сагыгылайт. Энези курсак экелзе, сыйыптажы јаандагылай берет.

Боро өндү, тылырт эткен учушту кучыйак балдарына кандый да курсак экелет. Кезикте чойлошкон, кезикте чымыл эмезе көбөлөк. Јигедий ле јем табылза — балдарына. Бойы курсак јийтен, та јок. Је экинч күнге ол амыр јок јүрген: балдары курсак јиирге сыйыптажып ла турар.

Энези нени-нени экелзе ле, балдары мойындарын узада чөйип, оос-

торын ачып, сыйыптажа берер. Курсакты жип ийгени мойнын кыскартып, токуналу отура берер. Экинчизи ле учинчизи сыйыптажып ла турар. Энези жүре берзе, ончозы тымый түжер.

Энези экелген жемидин бирде бир балазына, бирде экинчизине, учинчизине берет. Онон база ла уча берер, жаан удабай ойто ло келер.

Айылдаш кижинин сары-чоокыр кискези јодронын төзинде отурат. Ол жырыктарын јаланып, өрө бийикте кучкаштын балдарын ајыктайт. Олор дезе, чек ле чычкандар чылап, сыйыптажып ла јат. Энезинин кичееңкейин не дейзин! Карыш ла бажында келер, ойто ло уча берер. Куру келбес, кандый бир јемди тиштенгенче ле келер.

Кучкаштын уйазы јабынчынын алдында. Тура дезе бийик.

Алты јашка јетире Айана бир де катап кучкаштын балазын көрбөгөн. Энези айтпаган болзо, кучкаштын уйазында сары оосту азатпайларды көрбөс то эди. Је олордын јангыс ла баштары көрүнип турар, онон ойто јоголо берер.

Энди кискеден болгой, Айана да санг өрө көрүп алган турды. Энези дезе јипти ирип ле отурат.

Кенетийин кучкаштын бир балазы, энези учуп келерде, оозын ачайын деген бойынча, уйазынан ажып, јерге келип түшти. Кучкаш балазынын кийнинен, ок чылап, учуп түшти. Балазы јерге тыг келип түшкенинен бир эмеш кыймыктабай јатты. Энези аайы-бажы јок сыйыктап, бир ле карыш кире балазынын үстинде талбандап турды.

Сары-чоокыр киске эки-үч ле калыйла, азатпайдын јанында јууктап калган турды. Кучкаштын балазын ала койойын дезе, онын энези сүрекей тын табыштанып, кискени балазына јууктатпайт. Киске бажын јабызадып, јада түжүп алган. Ол кучкаштан јалтанып турган болгодый.

Кучкаш база ла салбаранг эдип, кискенин үстине келди. Киске он колыла сарбас ла эткен кийинде, кучкаштын түгн буркурай берди.

Бу өйдө Айана кыйгырып ийеле, кискеге чурап келди. Киске, чочыган бойынча туура калыды. Ол өлбөгөнин ортозы јаар калып, јоголып калды.

Боро кучкаш бийик учуп чыгала, уйазына јетпеди. Ол јерде јаткан балазынын јанына келип түшти.

Кучкаш јерден ойто көдүрилип болбой, канаттарыла талбып, согулып, сыйыптап јатты.

Азатпай энезинин үнин угуп, оозын ачып, борбойып калган отурды. Эки-үч катап сыйыптап турала, токтой берди. Энези дезе јерде согулып ла јатты.

Кучкаштын балазы учар кемн арай ла јетпеген. Эки канадына күч јетире киргелек. Көстөринин үстинде ле төбөзинде јымжак ноокы түктер түшкелек. Јырыктары ла оозынын нчи сап-сары.

Айана кучкаштын балазын колына аларга сананган. Је азатпай

ары болуп талбас эткен. Ол оны жүк арайдан тудуп алды. Боп-бошпок алаканына салала, энезине экелди.

Энези кучкажакты колына алып, айтты:

— Јаш немени кызыл колго көп тутпа, балам. Колдын корону өдөр. Јерге божодып ий.

— Энези ол туку — деп, Айана айтты.

Ол барала, јерде согулып, тыны там ла чыгып јаткан боро кучкашты экелди.

— Эне, ол өлөргө јат.

Энези кучкашты көрүп, чын ла неме болбозын билип, айтты:

— Балдары шыралайган туру.

Күннинг чогы изү, изү. Теректин јалбырактары билдирер-билдир-бес кыймыктагылап турды. Јабынчынын алдында азатпайлар кезикте табышту, кезикте тым отургылайт. Каа-јаада экинчи боро кучкаш учуп келет. Сыйыптап ла ийзе, ујадаг боро-боро баштар чыга конор. Сары оостор ачылып, курсак сакуп туар.

Экинчи боро кучкаш, байла, азатпайлардын адазы. Ол каа-јаа ла нени-нени тиштенип алган келер. Ачылган оостордын бирүзине салып ийеле, онон туура јерге барып, конуп алар. Ары-бери ајыктанып, өмөштөг сыйыктаар.

Учы-учында ол ујага келбес болды.

Јаан удабады, айылдаш балдар жуулып келди. Олор жүк арайдаг ла тынып јаткан кучыйакты көргилеп, Айананын колындагы онын балазына килегилеп турды. Мында бир кезек ада-энелер де болды. Олорго азатпай да, онын јарым тынду энези де ачу.

Азатпайлардын энези жуулган улустын көзинче өлүп калды. Айананын көбөриген јаш көрүнди.

Күн ажарга кырдын бажы јаар жууктап отурды. Айананын адазы иштен келерде, онын айлынын јанында көп балдар жуулып калтыр. Ол кызынын колында кучкажакты көрүп, сурады:

— Бу мыны кайдан алган, балам?

— Ол туку ујадаг келип түшкен — деп, Айана да, оок балдар да үн алыштылар.

— Адам, кучыйактын балазы аштап калган. Курсак берзе, јибей јат — деп, Айана адазына айтты. — Оозын чек ачпас.

Айананын адазы бир чойлошконды алала, «пс-пс, сып» деп эки-үч катап сыйыптап ийди. Кучыйактын балазы курсак јиирге оозын ачып, сыйыптап баштады. Айананын адазы чойлошконды кучыйагаштын оозына салды.

Анайып ол курсақты тойо јип алды.

— Анда эмди эки азатпай арткан — деп, кызычактын адазы учукты. — Олорды база азыраар керек. Күн ажып бараткан. Курсак јиир өйлөри једе берген.

Кучыйактын ујазы бийик. Ого чыгарга узун тепкиш керек.

Айананын адазы айылдаш эр кижиле кожо барып кайдан да тепкиш экелген. Оны тургузала, жабынчынын алдында азатпайларды түжүрүп алала, чойлошконло тойо азырап салдылар.

— Сен, балам, оморды азыраарга турзанг, энези чилеп, «пс-пс, сып-сып, пс-пс» — деп, сыйыптап ийзег, оосторын ачып ийер. Ол тушта курсакты оозына салып бер...

Куркундары тыгганча Айана оморды анайда азырап, учында ару кейлү ак-айаска божодып ийди.

Эмди омор бойлоры алдынан азыранар. Айса болзо эзенде база бого келип ада-энези чилеп, бир-биризи уйа тартар.

Самташ Киндикова

Л А Н Ы К С Ы Ш

Оскүзиреп базадым
Улузы көп оромдо.
Чагкыр тымыкка алдырадым
Табышту бу оромдо.
Көксиме кару томулат,
Көзиме кару көрүнөт
Туу-кайанын ортодо
Жылыган менин журтым...
Эмди, байла, уулчагым

— Бу бичикти кычыр бер,
Машина меге журап бер — деп,
Жааназына чөрчөктөйт.

Айлында, байла, отурат.
Баштак бажында бөркөжип,
Экү анда кородойт.
Ойто омор жөнтөжип,
Каруузыжын отурат.
«Самташ качан келгей не?
Меге нени экелер?
Келзе, ойто барар ба?
Айса барбай арткай не?
...Амыры жок көгисте
Энчиги жок сакылта.

У У Л Ч А Г Ы М

Энирде иштен једип ле
келзем,
Эрке уулчагым удур
јүгүрөт.

— Не удадыг, эне? — деп,
Эбирет мени, секирет.
Онын кара көзинде
Очпөс јилбү суркурайт.
Јажыркап келген көкөннен

Јаш энчикпей бадышпайт.
Соокко тонуп, кородоп,
Чаптыгым тутат кенетте.
— Кедери тур! — деп айткамда,
Бй уулымнын көзинде.
...Мынайда туштажып турадыс,
Мынайда ыйлажып аладыс,
Мынайда ырызысты табадис,
Мынайда јүрүмге киредис.

ДРАМАТУРГИЯ

Михаил Бедушев

БИЛЕЗИНЕН ҮРАГАНЫ

Өйноор улус:

Ма к ы ш — жалданып иштеп турган строитель, 35 жашту.

Э м и л ч и — онын үйи, бозу азыраачы, 27 жашту.

Ко л я — олондын уулчагы, 8 жашту.

Соркош — Ма кыштын нөкөри, 26 жашту.

А й д а р Л о п с и н б е с о в и ч — үредүчи, 28 жашту.

Э р т е ч и — Ма кыштын энези, 55 жашту.

У н ч у к п а с о в — журт Советтин председатели, 40 жашту.

Керек бистинг өйдө Туулу Алтайда бдүп жат.

БАШТАПКЫ КАРТИНА

Ма кыштын билезининг кыбы. Туранын ичинде онду ла неме жок. Тагкынын ымы кыптын ичин туй алып койгон. Полдо папиростордын учтары ла серенкенин агаштары. Столдын устинде стакандар, куру шил. Тарелкада жетире жылбеген капуста. Калаштын тиштеген тилимдери. Туранын он жанында орын, онын алдынаг эки чөмөлдөн көрүнөт. Төрдө ишталу шкап. Онын алдында тактада көнөк, кастрюль.

Ма к ы ш. Аракыдаш-жүдөшле кожо сагал да сарбайышты. *(Колдо-ры тыркырап, кырынат.)* Колым, суудагы тал чылап, калтыраганы неме атазы. База бирүдөгү ууртап ийбегенче, ондолбос эмтир. Мындый ко-ло кижиле жүзү-бурдун жара тартып алар болбой. *(Ордо туруп, көзүнөктөн карайт.)* Бу Соркош аракыга барала, эмдеенче келбес кайтты? *(Суудан ичип алаала.)* Кей-кебинин тагма келиндерле кейлежип турган бол байсын. *(Көзүнөктөн катап ла карайт.)*

Соркош *(күлүрөп киреле, болуштопты ток эттире тургусты. Кө-кип.)* Практикага бир кыс келген эмтир. Бу Алтайда андый жараш ба-ла көрбөдүм.

Ма к ы ш. Кызын кедери ле тургай. Өзөк-буурым өртөлип бара-дыры. Капшай урзаг!

Соркош. Барнаулдагы кооперативный техникумнан эмтир.

Ма к ы ш *(ууртайла, төжүн сыймап, ары-бери базыл.)* Очүп-өлүп бараткан тыным кирип келди.

Соркош (*чөөчөйдөн ичип ийеле*). Јараш, јалакай, керсү кыс. Эх, менин уйым болгон болзо кайдат. (*Отурып, сананат*).

Ма кыш. Андый кыс сен ле мен дөбөн көрбөс тō Тегин јерге јү-регин сыстатпа.

Соркош (*јөпсинип*). Онызы чын. Капуста бар болзо, тургуссан.

Ма кыш (*тарелкалу барып келеле*). Көксим какшаарда, капустанын арасулын ичип ле тургам, көнөк кабортолоп калтыр.

Соркош (*каткырып*). Бүгүн иштеп болбой, баргаанын аразы-на јүгүрүп божобойтон эмтирнң.

Ма кыш. Аракы оны кадырып ийер. (*Ойто барала, көбштин какпагын табыштандыра јаап*). Чорт то јок. Эмилчининг кичеегени жаныс ла бозу.

Соркош (*аракы уруп*). Зато озочыл.

Ма кыш (*отурып*). Бередовик болгонына чичкирип ле берейин!

Соркош (*чөөчөйдн берип*). Капшай ичеле, барак. Эмилчи келзе, эрмек-сбзи көптөй берер.

Ма кыш (*кайра јадып, ууртайла*). Мен мында да јапылдап кор-төй. (*Сабарын эжик јаар уулап*). Эжик ачык.

Соркош (*аракыны уруп, болуштопты өрө көдүрүп, карайт*). Чын, чын Эмилчидий эмеген кайда барар ол.

Ма кыш (*көзүнөктөн карайла*). Магыш тапкыр эр эмей. (*Саба-рын чыткыдына түртүрүп*.) Эмилчиле тегин јерге эптежип турган эмезим. Эртен-бүгүн јыргап алзам, Магышты тапсын. (*Сабарын ыра-да көргүзүп, сыгырат*.) Ары болзом — Апшыйакту, бери болзом — Бешпелтир, Эмилчини эрлик једингей.

Соркош (*чөөчөйин ууртап ийеле, ажанып*). Өртөлип турган бзб-гим ымжады. Эмди ишке барар керек.

Ма кыш (*болуштоптын түбиндеги аракыны көрүп*). Иш качпас. Бир ле болгон, амырап, аракыдап алак. База бир поллитрикти ичип ийбей. Төрт салковой акчадан чыккан кижн бар эмес.

Соркош. Арга јокто

Ма кыш. Ус кол, курч малта барда, акча кайда барар ол? Мал-та чат эдип, такпай чарчалза, салковой чачылганы ол (*Көзүнөктөн ка-райла*.) Эмилчи келгелекте, база бирүзин келиштирип ийек. Амзап ла ийзем — калаар болдым.

Соркош. Алкоголикке амзаарга ла кереес.

Ма кыш (*өрө турала, кабагын јемире көрүп*). Не дейдин?! Сен мени јамандаарга ба? (*Ичкерлейт*).

Соркош (*мекележип, тескерлейле*). Мен слердн айткан эмезим.

Ма кыш. Кемди де болзо, анайда айтпа. Аракы — јаан аш. Оны амзабазым деп чертенбе.

Соркош. Слерле кижн сууга тушсе — кайкалаар, отко салза — куйбес эмтир.

Ма кыш (*токунап, нөкөринин јардын таптайт*). Кижн јердин

ўстинде жаньс катап жүргенде, ажын жип, аракызын ичип, ырғап алар керек. Ол жерде акча-жөөжө, ырғал да керек жок. Түней ле чириир.

Соркош. Онызы андый ла, је тоң өткүре бош салынарға жарас немe болбой, өгөөн. Ак-жарыкта жүргенинен артык немe жок.

Макыш. Бүгүн ле жакшы болзо, эртенгизи керек бедн. (Колын сан төмөн жаныды Көзнөктин жанына барала, карап көрөт). Ыш ла чыгып турган айыл көрүнбейт. (Сананып турала.) Базымаш бабушканын кирнестезин жазап берек, четперт чачыла берер.

Соркош (өрө туруп). Же барак.

Макыш (нени де шүүнүп). Акыр, акыр. (Тап эдип, тактанып алдыкан бир көнөк жымыртка чыгарды). Соркош! Соркош! (Сүүнүп, ус сабарын өрө көдүрүп.) Оо! Мында керек десе эки де роллитрикке жедер! Эмилчи эмди ле келер. Капшай апарып, магазинге табыштыраң. (Көнөкти колына алды.)

Экилезн чыктылар. Сценада бир канча дөңгө тым. Эмилчи кирип келеле, кайкаганына токтой түшти. Ичкери базала, тондорды илип, кийимди чемодандарга салат.

Эмилчи (жаньскаңдыра куучынданат). Канайда берген кижидеер? Ондолор десе, там тескери барды. (Ушкүрүп.) Кудай ла дезен база, бу кулурды неге төккөн? (Полды жалмап.) Жок, онын кижиболор ойн өткөн. Бир аайына чыкпаза, амыр жүрүм болбойтон эмтир.

Коля (киреле, тынастап). Эне, мен кинолоп барайын ба? Жакшы-ы кино! Жуу керегинде. Бистин солдаттар фашисттердин токтогын берип жат.

Эмилчи. Баргайын. Озо ажаньп ал.

Коля. Жок, капшай баратам. (Бичиктерлү сумказын орын доон мергедеди.)

Эмилчи. Урокторың белен бе?

Коля. Белен! (Туранын ичин жаны ла айкаптап.) Эне, кулурды кем төккөн?

Эмилчи. Болгобос жанынан төгүп ийгем. (Столго стаканда сүт ле калаш тургусты.)

Коля (ажанып отурала, эске алынды). Эне, адам Табан айлында чалчып турганы угулган, капшай барактар. Келзе, бисти согор.

Эмилчи. Адан андый да, канайдайын. (Ушкүрүп.) Алдырбас балам. Удабас ол анайтпас...

Тышкары кижикимиректенип кожондогону угулып, там ла жууктайла, кирнестеде күзүрт-мазырт угулды. Энелү-уулду чочыганду көрдилер. Макыш кирип келеле, эжиктин жаагына жолдөң туру. Карманында болуштоп. Адазы ичкери тентириле-тентириле басты.

Макыш. Эзирик эрин көрбөс кайткан?!

Эмилчи. А кудай, иштең жаны ла келдим.

Макыш (кекенип). Сен меге кангылаарга ба! Улүүн берерим.

Коля (ыйламырап). Эне, барак, барак.

Эмилчи. Бар, балам. Мен эмди ле чыгарым... (Коля сурт этти. Эмилчи өбөгөннө мекележи.) Ичип алган болзон, кудайдын учун жадып амыранзан.

Ма кы ш (отура түшти). Сен мени үредерге бе?!

Эмилчи (столго аш-курсак тургузып). Аштаган болорунг, отурып ажан.

Ма кы ш (йүк арайдан туруп, отурды. Салактаган бажынан чачы тарелкага арай ла кирбейт). Өзөк-буурум үзүлүп барадыры. Бир шил экел.

Эмилчи. Магазин бөктү. Ажанып, амырап ал. Онон экелерим.

Ма кы ш (бажы там ла жабызайт). Суу, суу!

Эмилчи (суу ичирип). Эр кижги эмеш тудунзан.

Ма кы ш (ажанарга албаданып, калбакка эрдин өртөп алды). Эрлик сени јединзин, Эмилчи. Мени өртөп, өлтүрерге бе? Ма кы ш андый ла тенек эр эмес. Кардым куру тейдим! Калбакла азыра!

Эмилчи (јалтанып). Тонг ло кичинек бала эмезинг.

Ма кы ш. Бала дейди бе? (Јудругын түйүнип, өрө турарга турала, тарелкага табарала, курсакты төкти).

Эмилчи сурт эдип чыкты.

Ма кы ш (полго отура түжеле, кыйгырат). Улүүн эртен берерим, берерим, Эмилчи! Ма кы штый эрди таппазынг, тап-пазынг.

К ө ж ө г ө

ЭКИНЧИ КАРТИНА

Јурт Советтинг конторазы. Төрдө Ленинниг портреди. Стенелерде эки-уч плакат. Столдын үстинде суулу графин. Карандаш-ручкалу прибор ло телефон. Председатель чаазын кычырат. Эмилчи өбөгөнниг туура бурылып алган отуры. Ма кы ш пол дөн энчейе көрүп алган, колдорын уужайт. Соркош стенедегги плакаттарды аяк-тәп туру.

Унчукпасов (чаазынын туура салала, очказынын үстинен карап, Эмилчиге). База ла кериш-комудаш па? Эртен јаманысты таш-таштыс, заявлением ойто аладым деп база ла келереер. Јазап шүүнип көрөбр. Айыл-јуртта эмеген-өбөгөнниг ортодо не болбос? Айса болзо, өбн-бөкөнди ундып, эптү-јөптү јуртай береригер.

Эмилчи (көстөринин јажын пладынын учыла арчып). Јок-јок! Өзөк-буурым ончозын јиген. Бир де күн јуртаар күүним јок.

Унчукпасов (Эмилчиге). Бойоор база бурулу. Мында врач справка берерде, Ма кы шты јаргыга ол ло тушта берер керек болгон.

Эмилчи. Мынан ары оозымнан бир үн чыкпас, сабарым да көдурбезим деген. Буткем.

Соркош (Ма кы штын адаанын алып). Аракы ичпейтен кижги јок.

Макыш (*өрө тура жүгүрүп*). Менин билемде слердин керегесер
жок Канайда журтайтанын бойым билерим.

Айдар Жөпсинбесович. Коля школго не келбеген?

Макыш (*сананып отурала*) Тымулап жадыры.

Айдар Жөпсинбесович. Жаан кижн төгүн неме айтпагар!

Макыш Слер кижн шылаарга милесе бе? Бүтпей турган бол-
зоор, барып көригер.

Айдар Жөпсинбесович. Мен жаңы ла слердин айылдан
келгем.

Унчукпасов (*Макыштан сурайт*). Уулаар кайда?

Макыш. Айлында ла арткан эди.

Айдар Жөпсинбесович. Мен айдып берейин бе?

Макыш. Айдар болзо, айдаар.

Унчукпасов (*үредүчиден сурайт*). А не болгон?

Айдар Жөпсинбесович. Макыш түниле чугаан көдүрүп,
уйнн ле уулын токтоктогон эмтир. Коля жарбынала, Тыткескенде таа-
дазына жүре берген.

Унчукпасов (*өрө туруп*). Онызы чын ба, Макыш?

Макыш. Нени де билбезим, бил-бе-безим..

Унчукпасов (*ары-бери телчип*). Айдар кижини алдырай
ын ба?

Макыш (*өрө туруп*). Андый болзо, бойыгар билнгер. (*Эжик жаар
ууланды*). Слер тын тардандабагар. Жаманым тутса, бажын бады-
рып ийерим. (*Макыш кылас эдип көрөлө, колын жаңып, чыга берди*.)

Соркош (*эжиктин жаңына барала, председателди ле үредүчи-
ни бүдүмжилеерге күйүрөт*). Бала-барказын азырап, билезинне арткай

Айдар Жөпсинбесович. Бажын көдүрбес аракызак неме
билезин түредип, түбекке түжүрерден башка.

Унчукпасов. Макыштын адаанын аларга албаданбаар. Эртен-
бүгүн слерге база једжер.

Соркош (*кепказын уужап*). Мере?.. Мен. Мен... Нени эткем?

Унчукпасов. Јодор ичинде туткан кажааннын жабынчызы је-
мирилип калган. Колхозты төгүндеп, акча алган учун карууна тургу-
зарыс

Соркош (*мекележип*). Бис оны катап јазап койорыс.

Унчукпасов. Жаңыс ла ол эмес... Чаптык этпей, барып иште-
неер. (*Соркош аланзып турала, чыкты.*)

Унчукпасов. Макыштын аайына канайда чыгарын билбей-
дим. Бир көрзөн, ыйлашкан-керишкен жаргылажарга келгилеер, бир
көрзөн, жаманысты ташташканыс деп једер.

Айдар Жөпсинбесович. Макыш сүмелү. Керек катулана
бергенде, түлкүдий жылбындууш, јундый јымжак. Эмилчи дезе ого
бүдүп јат.

Унчукпасов. Слердин шүүлтегер кандый?

Айдар Жөпсинбесович. Онын бир аайына чыгар керек. Онон башка билезинде түбек чыгарар. Балазынын да жүрүмүн үреген. Коля коркынчак, эмеш ле болзо тыркыража берет. Алаа. Эмди тили де чоколдонот. Жок, оны анайда артырарга жарабас.

Унчукпасов. Онызы чын. *(Телефоннын трубкасын алып)* Алло, алло! Станция ба?! Меге милицияны беригер.

Көжөгө

УЧИНЧИ КАРТИНА

Керек эки жылдын бажында өдүп жат. Магыштын сагалы сарбайып, чачы сөмкөсү өзүп калган. Лайыда аш-курсак белетеер сарай-кухиянын эжигинде тактачакта тагылап отуру. Коля жүгүрүп келсе, алаатыганына токтой түштү.

Коля *(тескерлеп)*. Слер не келгенер?

Магыш. Койло, балам, мени таныбадын ба? Мен сенин адан...

Коля *(сан төмөн көрүп алган)*. Мен би-би-лерим.

Магыш *(карманынан конфет чыгарып)*. Ме, капшай ал.

Коля *(унчукпай турала)*. Керек жок.

Магыш *(уулын будынан ала бажына жетире аяктап)*. Эки ле жылга кандый жаанаган. Бейин бассан Коркыба. *(Уулын кучактай аларга эки колын сунуп, өрө турарда, Коля сурт эдип чыга берди.)*

Магыш *(бажын жаба тудуп алган санааркап отуру. Эмилчи кийрип келгенин сеспеди. Ол эжиктин жанынан ырабай, өбөгөнүн аярулу көрөт. Магыш бажын өрө көдүрүп, Эмилчини көрөлө, тыркырууш үнүлө)*. Эзен-жакшы сурабас кайткан? Арканын айу отурган эмес, менен незин үрkip-коркыдын?

Эмилчи *(өрө базып отурала)*. Уркип-коркып тургам жок ло.

Магыш. Арасей түбине эки жылга жүреле, эзен-амыр жанып келгенме бирүзи де сүүнбес не болгон?

Эмилчи. Энен, эже-карындаштарын сүүнгенинен артык не керек?

Магыш *(папирос ороорго чаазынга махорка урарда. колдорун тыркыраганына, онызы чачылыжат)*. Балам, үйүм өскө улус болуп калган ба?

Эмилчи *(айак-казан јунуп)*. Качан бирде болгон. Эмди...

Магыш *(тап эдип тура жүгүрерге турала, отурды)*. Эмди не? Не?! Мен өскө кижн турум не? Короннын үстине корон урбазан. Менин жүрүмүмди жүрүм деер бе?

Эмилчи *(толго аш-курсак тургузып)*. Онызында кем бурулу мен бе?

Магыш. Бойым.

Эмилчи. Айла турмеге отургускан деп өөркөдүн бе?

Магыш. Жок, бойым, ачу аракы бурулу.

Э мил чи. Отуруп, ажан. Ол тушта сананар керек болгон.

Ма кы ш (чайлап). Киж и бойнын једикпес-јастыразын түбек-ке түшкен тушта ла билетен эмтир. Аракы деп аштаң эмди алтан беристе качарым.

Э мил чи. Онызы јакшы. Эмилчи јаман болгон. Эмди јакшы кижиден алала, јыргап-сайраганын көргөйм. Улустаң уйалбай, мындый бүдүштү канайда базып жүрген?

Ма кы ш. Айдарга да уятту. Түрмеде отуруп, нени сананбадым деср. (Ушкүрөт.) Эки жылдын туркунына бажым буурайарга јетти. Мен жүрүмнүн жолунаң јастыгала, ойто чыгып болбос аба-јышка азып, тамыга түшкенимди орой оңдогом.

Э мил чи. Түрме ол ойын эмес...

Ма кы ш. Онызын билерим.

Э мил чи. Мен јаныскандыра амыр јадырым. Сенле јуртаганымды сананам, ыйым келет. Тенек болгом. Ол тушта көстин јажын канча кире төккөнімди кем билер? Сен де билбезин. Чек ле эр-јагына карангуйда жүргениме бодолот. А эмди күн ойто ло чалыган. Андый учун кудайга алкыш болзын.

Ма кы ш. (база ла таңкы оройт). Сени јаныскандыра јакшы јуртап туру деп энем бичиген. Кыс кеберинге ойто једип калганыңды көр јадым.

Э мил чи. Чугаан, кериш-согуш бар эмес.

Ма кы ш (сананып отурала). Айдар сөзим бар.

Э мил чи. Не болды?

Ма кы ш (јөткүрүп). Алтай улус улу сөстө уят јок, јаан сөстө јажыт јок дежетен. Јажырыш јогынаң айдынарга келдим. Эткен бастыра јаманымды ташта. Сен јогынаң киж и болбос эмтирим. Кандый да болзо, уулым бар... Уренген токтоп баш јарбас деген бирүзи, катап биригип јуртайлы.

Э мил чи (көзнөк төйн санааркаганду көрүп). Ончозы төгүн. Сен оозыма аракы албазым, кериш-согуш чыгарбазым деп мун катап айткан. Мен оңдолор болор деп канча жылга бүткем. Је сен бир де эмеш оңдолбогон. Эмди де бүтпезим. Јок! Јок!

Ма кы ш. Бүтпес болзон, больницага барып эмденейин.

Э мил чи. Онызы бойыңда туру. Мен сени јамандабазым. Бойың ла киж и болуп, јазап жүр. Јаңыс баланы бойым да чыдадып аларым.

Ма кы ш (ойто ло печкенин јанына отуруп). А мен... Мен бүдер деп иженгем...

Э рте чи (кирип, отургушка отуруп, канзаны азат). Мында улуста не жүрет?

Э мил чи (чай уруп). Солун ла неме јок. Иш-тошло эмей база. (Эртечиге). Отуруп чай ичигер.

Э рте чи (канзанын печкенин үстине салып, столдын јанына отурды). Киж и иштебей канай жүрет?

Э мил чи. Слер пенсияда киж и отурбай ла. Эмди уулаар јанып келди. Туни-түжи иштеп, болушсын.

Э р те чи. Јүүлиш токтогон болбой, Сагыш алынган болзо, амыр-энчү журтаар болбой.

Э мил чи (*картошко сойып*). Онын болужы керек јок.

Э р те чи. Кемге де кереги јок кўрўм. Је мыны не болгон киж и деер. Улустан уйалбай базып јүрген бүдўжин. (*Туура тўкўрет.*) Аракынын бажы ол. Кормбости мыны аракыла кем умчылаган деер? Э мил чи эмес болзо, бажын туку качан базылып калар эди. Макыш сан томбон кўруп алган, танкылайт. Койдо јакшы ла иштеп тураза, узун салковой бедреп, јалданып баскан. Билезинде эптў-јоптў јуртап, улус чылап јўрзе кайдар. Аракылу айылдар кетешкен (*Канашын печкенин алдына ток эттире кактады*). Једингенни ол.

Ма к ы ш (*актанып*). Эм андый болбос!

Э р те чи (*өткөнип*). Андый болбос-болбос! Бажын канзала јара чапсам, макам канбас болор. Кўчим јетсе, сабалганын јакшы ла берер эдим. (*Сананып отурала, Э мил чиге.*) Је эм мыны канайдарын?

Э мил чи. Јайымга чыгала, јакшы кижиден алып, јуртагай.

Э р те чи (*бро туруп, уулына*). Бас мынан, Кемге де кереги јок кўрўм.

Ма к ы ш (*кўйн-кўч јок туруп*). Мындый болорын билген болзом, бу Алтайга баспас эдим.

Энелў-уулду чыктылар

К ө ж ђ г ђ

ИИИТТЕРДИҢ ЫНИ

Нина Бельчекова

ТАЙГЫЛ

Эки жаныла агаштар, таштар, чечектер сурт-сурт өткнлейт, алдын-да аңнын чыйрак, коо буттары элестелет... Кенетийин «чат» эткен тын табыш бастыра эди-канын коркушту ачу кура тартып ийди. Тайгылдын көстөри өчөмиктелип, жаштар бойлоры ла тоголонгылайт. Айунын жаан чакпызы колынан бек тиштенип алган, соок ло керексибес бүдүмдү жатты. Колынын сөбги сынган ошкош, ак тамашту карызы чакпынын ич жанында бош салактап турды. Ийт ачузын, коронын бадырып болбой, кыгзып, колын жалайт.

«Тайгыл! Тайгыл!» — ээзинин үни угулат. Ийт удур үрүп ийди. је кургак тамагынан үн чыкпайды. Кижинин кычырган үни там ла ырайт. Тайгыл кенетийин үрүп, туруп келейин деерде, санаазы каран-уялап, тенери, агаш-таш өрө шугуп ийгендий болды...

Мынызы Тайгылдын — коркушту аңчы, чыйрак, керсү ийттин калганчы аңдажы болгон. Эмди ол сүрө ле айылда. Агашка, кеен жа-раш ытту өлөн-чечекке бастырган көпөгөш тууларды узакка ширтеп, оноортынан соккон аңылу ытту эзинди жытап, отурар ла отурар. Бу тушта Тайгылдын көстөри кандый да отло күйүп тургулаар, онон ол көкпөн-көкпөн эдип, журттан чыгып баратан. Удаган кийинде ийт, араай аксандап. жанып келетен. Көстөринде толо шыра, айдары жок жайну, кунугыш. Ол ло көстөриле Тайгыл үзө, ле тын манду, жайым не-мелерди күйүнгөндү аяктайтан.

Кускиде журттын үстиле турналар чөйилип учканда, оныла та не боло беретен, ийт турган жеринен мантап ийетен. Олордын куркулдаган табыжын угуп, кулактары сертейип, бажын өрө канкайтып көстөйтөн. Орө канкайарга мойны чылап та турза, жолдо таштарга бүдүрилип, тумчугыла тобракка сүзүп те алза, ол барып ла жадатан. Бир күн ого удур атту ээзи жортуп келген: «Тайгыл, сен кайдаар?!» — онын үнинде кайкал ла килемжи. Килемжи. Тайгыл онон кайдаар да болзо качар күү-ни келди. Качан олор кожо аңдап жүрерде, качан Тайгыл күчтү, бир канча иит тушта, ол көстөр оморкошло, тоомжыла, сүүшле күйгендер. Эмди килемжи.. «Тайгыл! Кандый ийт сен?! Карыган да, артаган да, токунап не жатпайдын, тыжына ла?!» Ийт бажын жабыс бөкөйтип, туу-

ра көкпөндөдип ийди. Ээзинин үнинен нени де ондогондой, маңындам ла түргендедип, эки кулагынын калбаңдажы көптөй берди. Жүрөктө сысты, ачуны, түргөн салкынды учушка, жылбүлү андашка, чын да ийттин жүрүмине жүткүүлүн, күүнүн, кунукканын кем ондоор, кем билер?! «Тайгыл, жанак ийдим! Сен жок жаман. Же, жанак дейдим! Эртең өркөлөп барарыс, Көк-Баш жаар» — итке ээзинин уулы жууктап келди. Ийт сүүнип, уулчактын колын, жүзүн жалап ийди.

Экү жангылады. Тайгыл улусты сүүгөн, ологоро аныгарлу најы болуп жүргөн. Канча да ачыңа, улуска жаман да, бөчтө этпейтен. Уулчак ла экү андап, ологор көп өркө өлтүргилейтен. Бу «андаштарда» Тайгыл бойынын кенегин, карыганын ундып салатан. Онын учун ол уулчактын ончо улустан артык сүүгөн. Тайгылда ийттер ортодо база нөкөр болгон.

Кезик ийттер бор-боткодог чарбайганча жигилеп алала, үргүлөп, тумчугына каа-жаа отура берген чымылды тиштери «карс» этирип, бүдүн түлкү түдүп алгандый бүдүштү жаткылаар. Такаа ла туткулайтандары, кыыран, чек ле бөрү ошкошторы кайда? Бала-баркага да чурагылап тургулаар.

Тайгыл уулчактын колынан кара калашты да алар, же таштап берген сөөккө кылчайып та көрбөс. «Тиштери тыгынбай турган ошкөш» — деп, улус айдыжар. Же уулчак сөөктө ойноп тура, оозына сугуп берзе, кыырада чайнап, жип салар. Тайгыл тыг да карыбаган эмей көстөри жакшы көрүп жат, тиштери эмди де бек.

Бир катап айылдын улузы абрага отургулап, та кайдаар да уулангандар, уулчак ологорло кожо. Тайгыл ологорды ээчий болордо, оны ойто жандырып болбой, кайышла буулап салгандар. Ийт бууны кырка тиштейле, абрага журттан бир канча ырагында жедишкен. Түжиле жолдо болуп, ологор энирде бир жаан журтка жедип келгендер. Эртезинде уулчак машинага отуруп, коркушту түргөн ырап, сала берген. Тайгыл мантап, мантап жедишпеген. Ээлери ойто жанарда, ол токтогон айылда артып калган. Айса уулчак ойто келер?

Ол айыл ээзи үй кижиге сүреен үрениже берген. Ак чырайлу, жалакай, омок үндү кижиге. Сүт аскан казаннын тату кагын эмезе сөөктөрлү, мүнди итке уруп, ол жаантайып нени-нени эрке, жакшы этире эрмектенетен. Балдардын сүүнчилү каткызы, көөрөм жүгүрүштери, ойындары, айылдап келген улустын табылу куучыны Тайгылга жараган.

Бир күн ээзиле кожо сары ийт келген. Көстөри ары-бери жүгүрүжип, тумчугын бастыра кажаан-чеденге сугуп, ичтү ле нени үзе караган. Тайгылдын курсагынын артканын да жип салган. Учү-учунда ол көлөткөгө жада берген. Бу өйдө айылдан колында эттү кызычак чыгып келген. Сары ийт, көрөр-угарга жетпей, баланын колын арай успей, этти жүдүп ийген. Тайгылдын чыдажып жадар аргазы чыгып, күлүкке чурап барган. Ийт тескери калып, ырап алат. Тайгыл истежип чөккөйлөп, коркынчак немеле беришкенче деп, туура болгон.

Бу ла ӱйдӱ сӱмелӱ жаман ийт онынӱ жалмажын учкур азуларыла жара тартып, учурта берген. Мыны кӱрӱп, бала ыйлабай токтой берген. Тайгыл јӱрӱминде кийининен табару сакубаган, ол бойы жаантайын кӱстин кӱскӱ удуратуружатан. Је кийининен, туйказынан — качан да!

Каны адып турган шырканын ооружынан да эмес, ол коркынчак, курагы немеден ӱчн алып болбозынан оны мекелеп ӱчӱгӱнинен, уятка салганынан, андый ийттер јер ӱстинде барынан Тайгыл комудалду ла ачу кынзып, јада берген. Шырка жаан, терең болгон. Удабай ла ийттин су-кадыгы уйдаган. Тайгыл арай кынзып, јайнулу болуш сураган кӱстӱриле ээзине кӱрӱтӱн. ӱй кнжи курсакты ого јылдырып, туура баштанатан.

Бир катап эртең тура ол Тайгылды азырайла, коштой узак отуруп, кайдӱн дӱ јӱре берген. Балдар да чыгып ойногылабаган, ын-шын. Кӱн аяс, серӱун, јылу болгон. Базып јӱрер аргалу болзо, ол ээзиле кожо барар эди. Алдында Тайгыл онон бир де артпайтан. Ийт кӱстӱрин јумуп ийерде, онын кулактарында салкын сыылап, кӱстӱрине агаштар элес-элес кӱрӱнет... Ол кайда да шунуп баратты... Кенетийин ончызы јоголо берди...

КУЧ ЈОЛ

Јурттан эмеш ле ыраарда, ӱдӱгинин кончына јымжак, кӱбӱ кар тыгыла берди. Меелейлерин уштып, карды чыгарып, онон ары басты. Анайда ол ӱч-тӱрт катап токтоп, соокко тоно берген колдорыла карды чыгарып койот. Кӱс кылбыгар ак карда бойынын изинен ӱскӱ не де јок. Керек дезе, бир чет агаш та карарбайт. Ыраак јокто ак бӱркӱлерлӱ туралар ӱжын табылу бурладат. Анда јылу, кургак. Је турлуда Эркештин ӱнези, адазы, оогош сыйны, јелбер Ак-Кол... Анда сӱреен јакшы. Јол узун, кӱч, кар калын. Ол бурылчекке ла једип алза, онон ары боочыга ла јетсе, онон боочыны ла ажып алза...

Эркеш терең тынып, бажын ӱчӱш бӱкӱйтип, кӱксин эмеш ичкери тудуп, ойто ло басты. Кату ӱдӱктери карга чек ле кӱбӱп, уурлай берди. Кар жаабай да турза, тенери жука боро туманла бӱркелип калган. Эркеш ӱчӱмик јарыдып турган кӱннег ӱй ӱнирге јууктап келгенин билди. Јолдын јӱк ле талортозы ӱдилген, алдында бийик боочы. Эркеш амыраарын да ундып, мендейт. Эмди ӱдӱктерин де арчыбай, терең карды уур ырып, јӱрӱп ле јатты.

Кенетийин јӱзине соок эзин согуп, тыныжын бууп ийди. Кызычак бажын кӱдӱрип, айландыра бир де табыш јок телкемди ширтеди. Кулагына билдирер-билдирбес ӱлуш ӱгӱлды ошкош. Ыраак чӱйилген јаланда кара-кара немелер кӱрӱнди. Бӱрӱлер?! Кызычак коркыганына оноор кӱс јумбай кӱрӱп турды. Санаазында бӱрӱлер карга мантап болбой, коклоңдожып-клееткендий. Јол јаар кӱрди, бир де кнжи кӱрӱнбейт. Ак баштарлу тайгадан согуп турган ӱткӱн эзининен Эркешке соок боло

берди. Жашталып келген көстөрүн меелейиле арулап, ойто ло туура көрди. Жок, «бөрүлөр» байагы ла жерден ырабайтыр. Жайгыда ондо койу, кыскачак четтер туратаны санаазына жаңы ла кирди. Бир канча туруп калганына чоңып, Эркеш ичкери болды. Соокко базарга алдын дазынан куч болды. Салкын чичке сыгырып, улып, жаланга учурттып келет, Эркештин тере тоиынын өмүринен, жөндөринен кирет. Ол арчуу-лын тыгыда тартынып, буттары дөбөн көрди. Көк лө үлүш! Тизелер соокко ийнелер сайгандый ачыжып турды. Түргөн, түргөн! «Эне!» — деп, Эркеш шымыранып, көстөрүн капшай ла арчып ийди.

Күн ажа берген, карануй киргелек. Кызычак бир тынышла боочы-га чыгып келди. Удабай боочыдан түжүп, турага жууктап келди. Чакы-да таныш эмес ат турды. Ак-Кол сүүнчилү кыңзып, кызычакты айлан-дыра секирип турды. Эжик ачылып, энези чыкты: «Куда-ай! Балам-ды...» Жүгүрип барала, соокко кызарып калган жүзин энезинин жылу-жаагына жапшырып ийер күүни келди. Кызычак соокко тонуп калган эриидериле араай күлүмзиренип: «Жакшы жатлараар ба?» — деди.

Айландыра кырлардын сомдору ла билдирет, узун, кышкы туу-турлууга мендейт.

КАИАНЫН ЧЕЧЕГИ

Туу бажында кайыр таштардын жигинен канай өзүп чыкканын, кайдаг келгенин Чечек билбес. Төмөн — жаан суу, агаштар, өрө, бийик — чаңкыр тегери, айландыра — таш, таш... Каа-жаа кушкаштар учат, бийиктен тейлеген шунуп, өдөт. Качан Чечек бойынды ла чечектерди санаганда, ого кунукчыду боло берет. Олор жайым таскылда жергеле-жип, сүүнчилү өдөт, анда чек башка жүрүм... Ол телкем, жажыл, жараш таскыл түжинде лө көрүнөт. Баш айланар бийикте, ташка жапшырып койгондой чечек калапту салкындарга да соктырган, эрте түшкөп карларга да тонгон, изү күнге де чалыткан, суу жок чалдыккан да, жө-жылдын ла жаскыда ойто ойгонотон.

Бир жыл изү-изү күндөр таштарды кызыдып ийген. Каа-жаа араай эзин соксо, от-жалбыштый кей Чечекти өртөп тургандый билдирген. Оноң жааш ла жааш... Учы жок жааш жаган... Бир катап Чечек коркуш-ту тың салкыннан ойгонып келген. Ол Чечекти ташка ары-бери жаба согуп, толгоп, жеңил учура берерге белен болгон. Салкын таштын жиге-не кирип, калжу сыгырып, Чечектин өзүп чыккан ас балкажын робу-рып, үргөн. Балкашта Чечектин жүрүм, жүрөгү! Тегериден де, жерден де болуш жок. Баштапкы ла катап Чечек, анда, күчтү агаштардын ор-тозында, көп-көп балкашту жерде жабыс өскөн үйрелерине күйүнгөн. Баштапкы ла калганчы катап... А балкаш там ла астаган. Кенетийин-ис де жызырап, күзүрөп баштаган. Табыш там ла тыгып, суу кечире-тууларга торгулган... Төмөн шунуп бараткан жаан таштарла Чечек ко-жо эмтир. Олор бой-бойлорын жаба жедижип, тийжип, ажыра калы-жып, алдында өзүмдерди жыга басып, бар ла жаткан...

Чечек сүреен карангуйда ла тымыкта билинип келген. Тун бе, та кандый? А жаантайын согуп туратан сергелен эзин кайда? Тынчу ла тымык. Ортортинен билдирер-билдирбес ле жарык Чечекке жаркынду кун чалыгандый болгон. Устинде уур таштар эмитир. Ол та канайып былычдып койбогон. Удабай ла жарык там ла очомиктелип, кей соой берген...

Күс келген, оноң кыш өткөн, жылу жас Чечекти ойто ло тындандырган. Чечек ак-жарыкты көрөргө, ару кейле тынарга, жалакай эзинде ойноорго сүреен күүнзеген, амадаган. Ол уур таштарды эбирип, туура-лап, же өрө лө өскөн Тенери кандый бийик, көк-чанкыр, кун кандый жаркынду билдирген! Ыраак эмес кызылгаттап жүрген кыстар кайкашкан: «Кандый жараш Чечегеш! Күчтү, сырангай ла таштардан чыгып келген!» Чечек бажын энип, эзинге сүүнчилү жайкаган.

Борис Канарин

ЈУТПА ЈЫЛАН ЛА БОРО ЧЫЧКАН

(чөрчөк)

Мынанг озо Алтайда, Сөңүскендү кобыдагы корум-таштардын ортозында, бир боро чычкан журтаган. Онын төжи ап-апагаш чийүчөктү, эки кулагы тап-талбак, куйругажы чоп-чолтук болуптыр. Көстөри дезе топчудый кап-кара, торт ло жылдыстый суркуражып турар.

Бир кун боро чычкан сыйтылдап, корум-таштардын кыбы-жигинен жажыл өлөң жууп жүргөн. Анайда кун чыгардан бери иштенип, арт учында арыйла, жалбак таштын устинде жалбагынан жадып үргүлөй бертир. Уйку аразында «ш-ш-ш» деген табыш угулды. Боро чычкан чочыганына ойгоно чарчап, жалбак таштын алдына кире конды. Онон тындаланып турза, «ш-шы-ра-зын» деген үн угулды. Ол таштын кыбынан араайынан шыкалап көрзө, жалбак таштын жанында тыйрыйган-мыйрыйган кара жылан жатты. Көстөри торт ло кан чагылып калган, көрүнгөн ле немени жуда салып ийгедий болды.

Боро чычкан оны көрүп ийеле, жалбак таштын алдында сыр уйкуда жаткан балдарын сананып, соогы жайылды.

Акыр, бу жутпаны канайда сүмелеп, балдарымнан ырадайын деп санаа боро чычканга эбеле берди. Ол тым жадала, нени де эске алынат.

— Менин өбөкөлөрүм тогузон тогус сүмерлү кырдын кызыл, арканын ак түлкүлерин жептип чыккан жок по. Бу мен кайткам—деп шүүне берди.

Жутпа жылан бажын сан өрө канкайтып, эки айры тилин улам ла сайын опо-жутпа оозынан чыгарып турды. Ол жемит сезет ошкош.

Боро чычкан сананып, сананып отурала, узун сагалдарын сыймай согуп, жанында жаткан кулузын өлбөндү куйругыла шылырадып ийди.

— Бу неме атазы, тату курсак бойы келип жаткан болбос по! — деп, жутпа жылан таштын үстүнөн тыйрыс-мыйрыс бура сокты. Шак ла бу өйдө боро чычкан сы-йт эдип, корум-таштар жаар мантады. Оны жутпа жылан көрбөс жерден көрүп, сөспөс жерден сезип, жалбак таштын үстүнөн жылбырт эдип, кулузындардын ортозыла боро чычканнын кийининен сүрүшти.

Боро чычкан болчос-болчос эдип, бирде ташка чыгат, бирде көрүмдарга кирет. Ол анайып Сөнүскендү кобыны өрө алды. Барып жадала, кымыскалардын уйазына туштады.

Олор ончозы иштенгилеп жаткан эмитир, торт ло кыймыражып жатты.

Боро чычкан олордын жаныла өдүп жадарда, бир кып-кызыл чымалы кыйгырды:

— Сөнүскендү кобынын боро чычканы, сеп неге сүрдирип браа-дын? Ал-санаан неге чыкты!

Боро чычкан комудалду оозин төкпөй-чачпай куучындап берди. — Акыр мен башчыма комудалынды айдайын. Бир болужын жети-рер болор бо — деп, тоолоп жетпес кыптарлу, тогузон тогус этажту өргөзине кире берди. Анайтканча, чур-чуманагы түшкөн, башчызына баш-таткан кызыл-күрөң чымалылар учпа кара жыдаларлу, жалтырашкан үлдүлөрлү тынду неме өдүп болбос болуп, Сөнүскендү кобыны кечире шинбее каятү тура бердилер. Айры тили кызандаган, арка сөөгү бүктөл-гөн жутпа жылан оны сөспейтир. Эки көзи тостойгон, эки канат жалтырт-эткен, мүүстерине от чагылган, кызыл-күрөң башчы чымалы, боро чычканды бойына кычырды.

— Сени түбекке түшкөн дежет. Ол жутпа кара жыланды озодон би-ри билетенис. Энелү баланы энезинен айрып, эки көстөн жаш төктир-ген. Журтту немениян журтын чачып, јудуп алала, сайрап јадатан. Бис оны сакыганыс, је канча жылына туштап болбогоныс.

— Сен боро чычкан, жутпа жыланла аңдыжып, бистин тозулга эки-лип бергин. Куучын-кумуй ондо болор — деп, башчы чымалы боро чычканга айтты.

Оны уккан боро чычкан бир чүрчеде де болбоды. Кобыны төмөн мантап, кулузын өлбөндү шылырада берди. Оны уккан жутпа жылан ар-ка сөөгү бүктөлип, ач тилдери кызандап, боро чычканды ойто ло сү-рүжет.

Боро чычкан корчон-корчон эдип, онын алдына мантап браатты. Жутпа жылан бу ла јудайын дезе, боро чычкан сурт эдет. Ого ачымган ачап жутпа: «Акыр, жутпазам көрүп ал, менин коронду кардыма тирүге јыдып, курсагым болорын» — дейт.

Бар-јок күчин салып, сөнүскендерге оролып, тыйрыс-мыйрыс ба-рып жатты. Анча-мынча болбоды — эди-каны чым этти, эт-јүреги сис-

тай берди. Ол санаазын энделтип, алкы бойы билинбей калды. Бир оңдоноп келгезин, кызыл-күрөң башчы чымалы кал черузин баштаган, канду үлдүзүн тудунган турды.

— Жутпа кара жылан, энелү неменин энесин айрып, журтту неменин журтын чачып, көстинг жажын көп төктинг. Арт учында келеле, бис-де айылдаш жаткан боро чычканга не керек табардың? Адагнын артыгын алдырткан ба, энегнинг эскизин кыркыткан ба? Барбас бойың барар турун, өлбөс бойың өлөр турун — деп, кызыл күрөң башчы чымалы кал черузин божодып ийди. Ары көрөлө, бери көрөргө жетпей, жутпа кара жыланнын куу сөөгү артып калды.

Мыны көргөн боро чычкан сыйтылдап:

— Слердий бирлик чымалыларды кем де жегдеп болбозын. Чактың чакка нак журтагар — деп, чымалыларды алкап айдат.

— Жутпа кара шокчыл жылан качанның качанга жоголды. Бала-баркан амыр чыдазын, айыл-журтың бүдүн болзын. Сөңүскөндү кобыда жажына нак жадарыс — деп, кызыл-күрөң чымалы кал черузин баштап, тоолоп жетпес кыптарлу, тогузон тогус этажту өргөзине ууланды. Боро чычкан болчос-болчос эдип, Сөңүскөндү кобыны төмөн, корумташтардагы балдарына мантап, мантап жана берди.

Гузелеш Умашева

ЖАНАР КЕРЕК

Жанар керек журтыма,
Канчазын тенип, тегин жүрөп.
Бурылар керек тууларга,
Чалгы тутпай незин жүрөп.
Једип барзам јериме,
Қырлар керип базарым.
Оскүзиреген жүрегиме
Јылуны оноң табарым.

Күркүрее суунын алдына
Чылаган сыным јунарым.
Күлүреген онын куучынына
Үргүлөп, көзимди јумарым.
Чапкан өлөңгө окшодып,
Бугулды кучактап ыйлаарым.
Чалынду танта ородып,
Алтайымды алкаарым.

ЈААШ

Теректер јаашла јунунып,
Тееркеген бүрлери килтирейт.
Тамчылар јиңјидий тостойып
Эмикке тизилип мелтирейт.
Туралар јаашка алдыртып,

Түлтүйген араай үргүлейт.
Күчүтөш куйругын минеле,
Айылга кирерге ченечет.
...Саргарган самтак өлөңдөр
Карбайа каткан, саптарын чөйөт.

ЖАСТЫҢ ЖЫЛУ ЖЫБАРЫ

Жайа соккон жыбарга
Лажыл чибі жайканды.
Бистинг жанык чадырдан
Тамчы калаңдап ыйлады.
Жастын жылу жыбары
Ларгак тонды терлетти.
Лажазына табарып,
Лардына араай таптады.

Эптў соккон жыбарга
Эрикчел санаалар бузулды.
Эски эжиктен чыгарга
Ийде салыжып, булгалды.
Эдек кымынган күлүктинг
Эдегин ачарга ченешти.
Таңкылап турган тўндүктен
Ыжын бурладып жайылтты.

Байрам Кудирмекон

АМАДУ

Кызыл маанылар кейде шуулажат.
Калык кырда, кышкы маргаанда!
Кайда да анда жүрүм шунат,
Каныр да, жайым да, жараш та!

Лайгы эзиндер чачымды толгойт,
Лаш кураандар — ыраак жарышта.
Кайда да анда жүрүм ойнойт!
Амыр да, жайым да, жараш та!

Сүүшкендер иште, арка-кобыда
Койу өлөн-баргаа чабылат.
Кайда да анда, каткы угулат
Откүн де, жайым да, жараш та!

Кызылгат кызарып туйка имдейт.
Кайып турналар учат түштүк төөн.
Кайдаар да оноор жүрүм мендейт,
Кырлар дөөн, жайым дөөн, жараш төөн!

Кандый телкемдер туулар бажынан
Көрүнөт, көгөрөт аяста...
Кайда да анда сүүнчи жайат
Кырлар да, жайым да, жараш та!

Тартышты, жотконды, маргаанды,
Түбекти, ырысты канайтан?
Кайдаар да оноор, өйлөр өдөт...
Кийнимнен, жанымнан, алдымнан...

Москва 1976 ж.

КАН АЙМАКТА

Алтайымда — Кан аймакта
Агаш айыл бар.
Айылдап келеер ол айылга,
Аркы-чеген амзагар!
Ол айылдын төр бажында
Энем отурат.
Менен чөкөп, туйка ыйлап,
Келин сакып карыгат...

А ол көбөркийдин көстөринен
Бастыра уулдар санаа жок...
А ол көбөркийдин кожоңынан
Бастыра эл-жон табыш жок...

Айсанам, мен көкип калдым,
Айсанам, мен сүүнип жүрүм,
Жаңыс жараш каткын учун
Жаш жүрүмимди сыйлаарым!..

Алтайымда — Чаразымда
Аргымагым бар.
Арка-таштар, түрген суулар,
Айлу түндөр, болужаар...
Опчолорын озолойын,
Омок кысты апарайын,
Энем сүүнзін, той жарлазын,
Ончо улус жыргазын!..

ЈҮРҮМНИНГ ЈААН АЖУЗЫНДА

Зоя Казагачева

«ЧӨРЧӨКТӨР МЕНИ ТУУЛУ АЛТАЙГА ЭКЕЛГЕН»

(А. Л. Гарфтың 70 жажына)

Алтай кычыраачылар бу советский бичиичинин ады-жолыла 1937 жылда танышкан. Ол тушта Новосибирскте «Алтайдың чөрчөктөрү» деп жуунты чыккан. Бичик тургуза ла СССР-дин Алтын библиотеказынын конкурсына көстөлгөн 10 бичиктин тоозына кирген. 1939 жылда бу бичик база катап Москвада кепке базылган. «Алтай чөрчөктөрү» деген жуунтыннын титульный кадарында чөрчөктөрдү жууган ла литературно жазаган улус А. Гарф ла П. Кучияк деп темдектелген.

Онон бери көп жылдар өткөн, же эмдиге жетире алтай чөрчөктөрдүн жуунтылары Москвада, Новосибирскте, Барнаулда, Горно-Алтайскта катап-катап чыгат, өскө албатылардын тилиле кепке базылат. Бир канча чөрчөктөр «Сибирь албатылардын чөрчөктөрү» деген жуунтыга, алтай литературанын антологиясына, школдо үренер бичиктерге кирген. Кезик чөрчөктөр гран ары жанында албатылардын тилдерине (оннон ажыра) көчүрилген. ЮНЕСКО деп телекейлик организации алтай чөрчөктөрдү журуктаарына телекейдин балдары ортодо конкурс жарлаган.

Бу чөрчөктөрдүн мындай учы жок чыгартузында чылазыны жогынан Анна Гарф турушкан.

Анна Львовна Гарф 1908 жылдын август айынын 14-чи күнинде чыккан. Онын өскөн жери Белоруссияда Смолевичи деп жаан эмес город ло Россиянын күнтүштүгинде бир канча городтор. Эң ле баштайкы произведениези — кыска кокур-куучыны — 1925 жылда «Крокодил» деп журналда кепке базылган. Јиит автор ол куучыннын алдында онын ады-жолы турбаганына тын кородоп турарда, редактор айткан: «Балам, сен ол эмезе куучындарды эмеш жаанада бичи, ол эмезе ады-жолыгды кыскарт. Эки жол куучыннын алдында бүткүл жолго келижип турган фамилиягды тургузарга сыраңай эптү эмес». Онон ло бери «Гарф» онын литературный псевдоними болуп калган (чын өббөкөзи — Гарфункель).

Јиит бичиичинин куучындары, очерктери, инсценировкалары «Мурзилка», «Пионер», «Рабис», «Театр ла драматургия» ла онон до өскө журналдарда чыгып туратан. Эмдиги өйдө А. Гарф — көп куучындардын, очерктердин, повестьтердин ле романның авторы. Олор-

дын бир канказы совет литературада бийик баалалган. «Романтическая профессия» деген куучыны төс газеттерде аңылу темдектелген. 1948 жылда ады жарлу бичинчи М. Пришвин А. Гарфтын «Север» деген текши бажалыкту очерктери керегинде «Правда» газетте мактулу рецензия бичиген. 1971 жылда бичинчинин балдарга учурлаган «Кожаные башмаки» деген повези баштапкы степендү дипломло кайралдаткан. Дипломдорло, мактулу грамоталарла Гарфтын эн кичинек балдарга учурлаган иштери темдектелген.

Бойынын автобиографиясында А. Гарф бичийт: «Кижинин ижин, амадузын ой лө албатынын жадын-жүрүми башкарат. Бала тужымда мен бастыра телекейдин улузыла кожо Франциянын ат-нерелү Блерио деп летчиги учар аппарат эделе, Ла-Маншты ксчире учканына оморкогом. Мен бу жажымда Гагариннин космический эраны ачкан «Поехали!» деген телекейге жарлалган сөзин уктым. Эмдиги ойдын бичинчинне наукала, технический прогрессе жылбиркебөске жарабас. Онын учун мен он жылдын туркунына «Магнетрон» деп роман бичидим».

А. Гарфтын «Магнетрон» деп жаан романы советский радиолокационный техниканы баштаган шинжүчилерге учурлалган. Роман 1957 жылда Москвада кепке базылган, ол ок жылда наука ла техника керегинде иит кычыраачыларга учурлалган художественный бичиктердин эн артыгы деп темдектелип, авторы премияла кайралдаткан.

Же А. Гарф бойынын творчествосында башка-башка жанрлу бичиктерге баштанган да болзо, ол чөрчөктөр жуурынан ла литературно жазаарынан туура барбаган. Албаты чүмдеген произведенийлер аайынча иштесер ууламжыны ого ады жарлу педагог, профессор М. А. Рыбникова жолдоп берген. 20 жылдарда Гарф, педтехникумнын үренчиги, үредүчизинин баштанкайыла кожондор, чөрчөктөр жууп бичиирин баштаган. Бу иш оны сүрекей жылбиркеткен. Онын учун ол 1930 жылда МГУ-нын этнологический факультетине үренерге кирген. Мында ол ады жарлу орус фольклорист, академик Ю. М. Соколовтын сүүген үренчиги болгон. Соңында Ю. М. Соколов «Русский фольклор» деп учебнигинде Гарфтын чөрчөк аайынча ижине ажару эткен.

Университетте үренип тура, Гарф Кавказтын, Орто Азиянын албатыларынын чөрчөктөрүн жууп, жазап, төс журналдарда жарлаган. 1934 жылда М. Горький мынайда бичиген: «А. Гарф Орто Азияда ла Кавказта сүрсен жылбүлү чөрчөктөр бичип алган». Улу писательдин ажару сөстөринен улам Гарфтын бичигинеле көп журналдар ла издательстволор жылбиркеер боло берген.

1936 жылда Москвада 9 ай кире Кучияк жаткан. Ол ады жарлу көп бичиинчилерле, шинжүчилерле — А. Фадеевле, И. Катаевле, В. Зазубринле, Н. Добычинле, Ю. М. Соколовло танышкан. Бу ойдо Гарф писательдердин правлениезинде албатынын творчествозы деп секцияда иштеген. Ого алтай бичинчи, кайчы, артист Кучияк керегинде Ю. М. Соколов ло Н. Добычин айдып, оморды таныштырган.

Кучияк ла Гарф баштапкы ла тушташта алтай чӧрчӧктӧр аайынча кожо иштеерин јӧптӧжип алганында бир де кайкамчылу неме јок. Экилезн јаштан ала чӧрчӧктӧрди кӧп уккан, сӱӱген, бойлары да чӧрчӧк айдар јайалталу улус болгон. Онын учун олар Москвада Кучияктын айтканыла чӧрчӧктӧрди бичип, орус тилге кӧчӱерин баштагандар. Кучияк ол ӧйдӧ бичилген дневнигинде мынайда темдекейт:

25-чи августта. Бӱгӱн Пушкиного келеле, «Айу ла кӧрӱк» деп чӧрчӧкти Анна Львовнала экӱлеп кӧчӱрдис. Переводтыг чын учурлу Јолын јагы ла билдим. Коомой кӧчӱриш јакшы чийилген бичикти ӧлтӱрип салар эмтир. Анна Львовна сӱрекей керсӱ кайрал јок критик кижн эмтир. Оныла кӧчӱреле, ишти сӱрекей јараттым.

26-чы августта. База оной ары кӧчӱрдибис. Бӱгӱн кӧчӱриш кечегизинег артык болды.

27-чи августта. Бӱгӱн база Пушкиного барып, «Сары-каан» деп чӧрчӧкти кӧчӱрдибис. Бу тушта алтай оригиналы арай мендештӱ чийилгени кӧрӱнди. Је ондый да болзо иш јакшы бӱтти. Писательдердин мастерствоына бир кичӱден ичкери алтап ла јадым.

28-чи августта. Эртең турадан ала радиокомитетке Ойрот јер керегинде выступленис чийдим. Ол бичигенимди Анна Львовна айдары јок критиковать эдиң, таштап койды. Онын кийинде ӧскӧзин чийерге керек болды. Мен эмди кӧрӱп турзам, онг критиказында чыннын орды бар эмтир.

1937 жылда Гарф бу ишти кӧндӱктирерге Туулу Алтайга келген. Кучиякла кожо Алтайдын ӧзӧктӧриле јоруктап, сӱрекей кӧп чӧрчӧктӧр јууп алгандар. «Мынайда јоруктап јӱрерге бисте ӧй дӧ, акча да ас болгон — деп, А. Л. Гарф эске алынат. — Онын учун кӧп сабазында угуп алган чӧрчӧктн Павел Васильевич алтай тилге бичибей, тургузила онын учурин орустап куучындайтан. Орус тилге јетире айдып болбойтон до болзо, онызы билдирбейтен. Нениг учун десе, мында биске онын актер јайалтазы јӧмӧжӧтӧн. Чӧрчӧктӧ айдылып турган улустарды, ан-куштарды ол интонациязыла, мимиказыла, бастыра бойынын кебериле јурап беретен. Кучияктын ондый инсценированный куучындарынын шылтузында меге чӧрчӧктӧрдин учурин ондоорго, сӱр-кеберлерин иле кӧргӱзерге јегил болгон. «Торко Чачак» деп чӧрчӧк аайынча иштееристе, мен кам улустын учурин, олардын камдаганын сыраңгай ондоп болбогом. Учы-учында Кучияк музейден камнын кийимин, тунгӱрин сурап алала, ончозын јартап, кӧргӱзип, бир эмеш камдап та берген. Онын тайылга эдиң ӧлтӱрип јаткан аттын ӱниле кенете чынгырганын эске алызам, эмди де тамырларымда каным тоңо бергендиј болот».

Уйеден уйеге айдылган чӧрчӧктӧрдин кезик сӧстӧри сӱр-кебердин ордына действени ле адап јат. Гарф ла Кучияк мындыј учуралдарда чӧрчӧкти албатынын кеп, укаа, кокур сӧстӧриле јарандырат. Темдектезе, «Аказы ла сыйны» деген чӧрчӧктӧ јеткерден айрылган улус анчыга алкыш сӧзин айдат. Авторлор алкыш сӧстӧрдин канча-канча варианттарын талдап, эн чеченин, эн учурлузын бедреген. Озо баштап оларго мындыј сӧстӧр јараган: «Кийин эдегинг мал бассын, алын эдегинг бала бассын». Онон: «Јӱс јаш јажа, јӱгӱрӱк атка мин!» Је бу да сӧстӧрди јаратпаган. Чӧрчӧктӧ мындыј сӧстӧр бичилген: «Кӱн кӧрбӧ-

гөн биске, күн көргүстин, ай таныбаган биске, ай чалыттын. Јүс јаш јажа, аргымак атту јорукта!»

«Јаргычы Айу» деген чөрчөкти Кучияк ла Гарф јоруктап јүреле, чадыр айылда уккан. Айылдын ортозында јаан отто очоктын үстинде үске, көбгө уймалып калган казан мызылдап турган. Чөрчөкти бичиңир туңжында озор көпти бойынаң кошкон: айуда јети кулакту күлер казан болгон; ол сүүген казаның качан да јунбайтан, нениң учун дезе, кир-ле кожо ырыс јоголо береринен коркыйтан; оның учун јүс кат көблү күлер казаны очокто килиңдий мызылдап туратан.

Анайда, албатының «кирдин алдында кижиниң ырызы јүрүп јат» деген кеп сөзиниң учуры бу чөрчөккө сүрекей келишкен.

Айдарда, Гарф ла Кучияк чөрчөктөрдү укканынча ла кубулта јогынаң бичиген эмес. Орус бичиңи А. Толстойдың сөстөриле айтса, озор бойлоры «чөрчөк чүмдеечилер, ус чөрчөкчилер болгон». Озордың чөрчөктөри көп сабазында литературно јазаган албатының чөрчөктөри эмес, алдынаң бойлоры бичиген произведениелер болуп јат. Онызың темдектезе, «Сартакпай» деп Кучияк ла Гарфтың чөрчөги керелейт. «Албатыда андый чөрчөк јок, — деп, С. Суразаков бичийт. — Автор-лор бу чөрчөкти јазаар туңжында албатының Сартакпай керегинде көп тоолу миф-куучындарын јууп, тузалангандар».

Чөрчөктин јаңыс ла сюжедин бичип алза, ол художественный произведение болбос. Чөрчөктө характер, юмор, ритм керек, чөрчөктө, музыкада ла поэзияда чылап ок, бойының аңылу поэтиказы болор учурлу. Темдектезе, «Ырысту» деп чөрчөкти авторлор мынайда баштап јат: «Сүмер тууның күнет келтегейинде, Сүт көлдине јарадында бир уулчак јуртап јаткан. Эки тийиңниң терезинен элбек јакшы бөрүк эдинетен. Јаңыс эликтин бычкагынаң јаан эптү өдүк кийетен. Јүзип теп-тегерик, көстөри јылдыстың болгон, ол качан да ыйлабайтан...»

Мынайда поэтический јурамал чүмдеери Гарф ла Кучияктын творческий амадузы, ижи болгон. Обордың чөрчөктөринде геройлор јалакай, ак санаалу болот, ар-бүткен јүзүн-јүүр будуктарла јуралган, бастыра телекей јипт ле кеберкек болуп көрүнет.

Алтай бичиңи П. В. Кучияк јада калганынаң бери көп јылдар өттү. Је оның ады-јолы чыгып турган алтай чөрчөктөрдин јуунтыларында турат. Бу јуунтыларда көп јаңы чөрчөктөр кожулган. Мындай ишти алтай нөкөриниң адынаң А. Гарф эрчимдү көндүктирет. Ол јууп, јазап турган чөрчөктөринде Кучиякла-кожо тѳѳѳгѳн художественный принциптерден бир де алтам туура барбай јат.

А. Гарф көп албатылардың чөрчөктөрин јууган, литературно јазаган, је алтай албатының чөрчөктөри оның эн ле сүүген чөрчөктөри болуп, јагына артып калган. 1971 јылда, јайгыда, Гарф Туулу Алтайга база катап келип јоруктаган, јаңы чөрчөктөр уккан, көп јаңы најыларла танышкан. «Алтайга келип, ойто ло јипт боло бердим» — деп, ол бу јорукты эске алынып, айдат. «Чөрчөктөр мени Туулу Алтайга экел-

ген, чөрчөктөр ажыра мен Алтайдын жалакай ла иштенкей албатызы ла найылашкам. Эмдиге жетире мен алтай чөрчөктөрдн угарга сүүйдим, оморды жуур ла жазаар ижимди таштабай жадым» — деп, А. Л. Гарф Москванын радиозы ажыра онын творчествозына учурлалган берилтеде куучындаган.

Бойының 70 жажын А. Л. Гарф жаңы бичикле уткыйт. Ол бичиктин ады — «Танзаган — отец алтаецев» деп алтай чөрчөктөрднн жаңы жуунтызы. Бу эки автордын, Гарфтын ла Кучияктын, эн ле жаан жуунтызы быжыл Москвада «Художественная литература» издательстводо кепке базылган.

Бис, алтайлар, Анна Львовна Гарфтын 70 жажын уткый тура, ии жаан бийаныс айдадыс.

Паслей Самык

КЕРСУ ТАЛАНТ ЛА КУНДУЛУ НАЛЫБЫС

(А. Л. Коптеловтын 75 жажына)

1978 жылда 6-чы ноябрьда Афанасий Лазаревич Коптеловтын 75 жажы толгон.

Бу советский бичиничинн творчествозы алтай албатынын литературазыла бек колбулу.

«Слердин жерде жүзүн укту улус журтап жат. Слер ас тоолу эл-жондордын өзүмине болужар учурлу» — деп, А. М. Горький советский писательдердин Баштапкы съездине келген Сибирьдин бичинчилериле туштажып айткан. А. Л. Коптелов, улу писательден мындай жакару сөзин уккан улустын тоозында болгон кижн, бойынын творчествозыла, алтай албатынын жүрүминде болуп турган культурный строительстводо эрчимдү туружып, бу интернациональный молжуну ак-чек булурип жат.

Афанасий Лазаревич Коптелов 1903 жылда Алтайский крайда Шатуново деп журтта кержактын крестьян билезинде чыккан. Бу жерде баштамы үредүлү школ бар да болгон болзо, же онын ада-энези бойынын жаңдаган жаңы аайынча балдарын үредүге ийбеген. Онын утун уулчак жааназынан церковнославянский азбуканы эмеш-умаш билип алала, кудай жаңынын бичиктерин кычырып, «баштапкы үредүни» бткөн. Кычырарга какшы темигип аларда, оны жаан улус кудайга бажырар турада бичик кычыраачы эдип салгандар. Мында ол бажырарга келген улуска терс кадарлуур бичиктер кычырып, улустын айбызыла «агарулардын жүрүминен» кандый бир учурал керегинде үредү сөстөр чаазынга көчүрүп бичип туратан.

Коптелов баштапкы ла катап церковный эмес, светский бичикти 14 жаштуда кычырган. Ол бичик Чеховтын куучындары болгон. Оной

ло бери јитт уул јүрүм керегинде чокум тилле јилбүлү бичилген бичиктерди бедреп таап, јилбиркеп кычырып туратан. Удабай бойы да анайда ок бичиирге тың күүнзей берген...

20 жылдарда Сибирьдин бастыра јерлеринде Совет јан тѳѳѳлгѳн согында, Коптелов кызыл ѳредѳчилердин кыска курстарын божодып, јурт јерлерде ѳредѳчи ле избач болуп иштеп баштады. Бу ок ѳйдѳ јангы ла тѳѳѳлип турган газеттерде (Новосибирскте, Барнаулда) селькор Коптеловтын баштапкы јетирѳлери ле очерктери улам сайын чыгар болды. Бу очерктерден, кыска литературный јуруктардан баштап, Коптелов кѳп жылдардын туркунына Сибирьдеги советский литературанын ѳзѳминде эрчимдѳ туружып, јаан учурлу произведениелер бичип јат. Ол тоодо эң јарлузы «Карлу сѳмер», «Јадын-јүрүмге удура» деп повестьтер, «На-гора», «Улу кѳчѳш», «Сад» деп романдар, «Чактар ѳт-кѳре јол» деп Кучияктын јүрүми керегинде јаан очерк ле кѳп тоолу куучындар. Калганчы жылдарда А. Л. Коптелов Ленин керегинде «Јаан баштанкай», «От јалбыраар» ла «Точка опоры» деп историко-революционный роман-трилогия бичиген.

Советский литературада бу писательдин «Улу кѳчѳш» (1935 ј.) деп романы аңылу јерде турат.

Писатель Россиянын материальный ла культурный јадын-јүрүми сондоп калган албатыларда коллективизация канайда ѳткѳнин кѳртѳзерге амадап, бойынын «Улу кѳчѳш» деп романын 20—30 жылдарда алтай албатынын јүрүминде болгон исторический айалгаларга учурап јат.

«Улу кѳчѳш» деп романда бастыра учуралдар Токуш деп јоктунын уулдарыла, олордын јүрүмиле колбулу. Онын Айдар деп јаан уулы коммунист-партизан болуп, граждaнский јууда ѳлѳп калган. Кичу карындажы Борлой «коммунизм» ле «Ленин» деп сѳстѳрди озо ло баштап Айдардан уккан. Большевик аказы јүрүмин берген керекти ийини онон ары алтай албаты ортодо улалтарына амадайт.

Тѳс геройдын — Борлойдын кеберин Коптелов сѳрекей јилбүлѳ ле психологический чындык кѳргѳскен.

Туулу Алтайда јангы јүрүм тѳѳѳри коркушту уур классовой тартыжуда ѳткѳни Борлойдын бай-камдарла тартышканынан кѳрѳнет. Сопок бай сѳѳги јангыс «карындаштардын» јааны болуп, олордын адаанын алып турум деп шылтактанып, бир канча улусты бойынын јаны јаар тартып алган. Улус ортодо Совет јан учун тартыжаачы ла колхоз тѳѳѳбрине болујааачы кижѳ болуп, мекеленип, ол јоктуларды колхозко кирбезин деп тѳйказынан сѳмелейт, салган ажын урейт. Утишканы сайгактап, Борлойдын айлына табарѳ эдет. Карамчыны ѳлтѳрет. Бу ончо јеткерлерди баштаган байдын чын бѳдѳмин ле амадаган амадузын јоктуларга јартаары ла олорды онын камаанынан јайымдап алары Борлойго јенил эмес болбогонын автор чокум ѳпнѳдѳтор ажыра кѳргѳзет.

«Улу көчүш» деп романда көргүзүлгөн учуралдардын көп саба-
зы писательдин көзүнчө өткөн. Геройлордун кеберлерин, алтай ал-
батынын текши жадын-жүрүмүн, күүн-санаазын, үйөдөгү үйгө жаңда-
ган жагын чокум көргүзөрүндө писательге онын Туулу Алтайдын жеб-
рени бйлөрдөн бери болгон историясын ла культуразын тереңжиде
шиндегени жаан жөмөлтө этти. Же роман бичириинде жагыс ла көргөн
ле шиндегени жеткил эмес болгон. Ол керегинде Коптелов бойы мы-
найда бичийт: «Роман чек бичилбей барды. Меге жаан учурлу та не де
жетпей тургандый... Албатынын күүн-санаазы, кылык-жагы онын лек-
сикасында ла поэтикасында деп билип, оны жетире билбизимди сезип
турдым... Мен алтай албатынын фольклорун, онын ончо жанрларын,
алдындагызына көрө, тереңжиде шиндеерине кичеене бердим...».

Анайда, алтай албатынын байлык тили, чүмдеген творчество-
зы бу романнын реалистический бүдүмин ле художественный кеми
жарандыраарында писательдин эң керектүү эп-аргалары болгон. Чо-
кумдап айтса, алтай легендалар, озогы жүрүм керегинде куучындар,
кеп ле укаа сөстөр — бу ончозы автордун куучыныла колыжып, ро-
манда көргүзүлгөн учуралдарда алтай албатынын аңылу жадын-жүрү-
мин чокумдаган: кажы ла геройго чын болгон улус көрүнөт, кажы
ла учуралда жүрүмдө чын болгон керектер билдирет...

Анайда А. Л. Коптелов алтай литературанын өзүмин ле албаты-
жонды тазыктыраарына жаан жөмөлтө эткен.

Онын учун күндүлү болушчыбыска ла үредүтибиске 75 жашы
толгонун уткып тура, мынан ары су-кадыгы бек болуп, биске база да
көп сүүнчилер эдер деп иженип турус.

КӨЧҮРИШТЕРДЕН

В. Смирягин

ОЙДИН ТӨРТ ОҢИ

(Л. Н. Толстойдын чыкканынан ала 150 жылдыгына)

«Жылдын төрт өйи Ясный Полянада». Мынайып журукчы Борис Щербаковтын бир серия журуктары адалып жат. Бу журуктарда Л. Н. Толстойдын төрөл жерлери жураган.

Максим Горький Толстойды «Бу телекейдин өткүн үндү күзүңизи» — деген. Бот ол күзүңининг үни Ясный Полянадан жер-телекейдин үстине жарым чактаган артык өйдин туркунына угулган. Мында ок, журт жерде, Россиянын сыранай ла өзөк жеринде, 150 жыл мынан кайра улу бичиичи чыккан, мында ок онын сөбги салынган...

— Ясный Полянанын жери улу бичиичинин жаңыс ла кабайы ла сөбгүн жууган жер эмес, Ясный Полянанын жери онын творческий күүн-санаазынын кижинин салымы керегинде терен учур алынган жер болуп жат. Мен Толстой-бичиичини Толстой — ойгор санаалу кижиден айрыбай жадым. Ясный Полянанын жеринде улу бичиичи сананган, шүүнген бойынын үргүлжиге тирүү арткан литературалык кеберлерин бичиген. Мен бери баштап ла 1958 жылда келгем. Толстойдын баскан жолчактарыла базып, тынган кейиле тынып аларга сананган болгом. Бого келеле десе узак-узак өйгө артып калар күүним келетен. Эмди мен мында көп болуп жадым. Мен журукчы. Онын учун будуктардын болушыла Толстойдын ар-бүткенде болуп, терен сананганын, философски шүүгенин, ар-бүткеннин бу кайкамчык телекейин сүүгенин көргүзөргө амадагам — деп, журукчы Борис Щербаков куучындайт.

— Ясный Полянанын күүлерин жураганы ажыра орус ар-бүткеннин телекейин көргүзөри менин жаан задачам боло берген. Анайып көп-көп журукташ башталган. Озо баштап журап турарымда, бир жирме катап келип жүргөм. Онон, журуктар баштала берерде, узак өйгө мында жүрүп турагам. Онойып «Жылдын төрт өйи Ясный Полянада» деп бир серия журуктар жуулган. Эмди ол серияда жүске жуук пейзаж жуулган. Олор ончозы Ясный Поляна керегинде, совет албатынын агару жери керегинде бир повесть болзын деп күүнзеп жадым. Ол жаңыс ла совет албатыга агару эмес, же телекейдин көп улузына агару жер болуп жат.

Бир катап мен Толстойдын сѳбгин салган жерди журап жаткан — суунын коолунун кырында жагыскандыра жаткан кичинекей жамыл то-
нишек. Улустун базыды угуларда, кайа кѳрѳм, бир бѳлүк индиштер
жаныма базып келгилептир. Оңкозы национальный ак кийимдѳ. Олор-
дун бирузи сѳбктин жанына жн тизезинке отура тѳжеле, ак торко ш-
чинек баштык чыгарала, ого сѳбктин тобрагынан бир канча чымчы
тобрак салып алган эди.

Борис Щербаков куучунун оной ары уялатты.

Менин акту бойыма Лев Толстойдун телекейлик магын пере-
леген учуралдарды кѳрѳргѳ келишкен. Ыраак Японияда мен калган-
чы жылдарда эки катап ибру ѳткѳргѳм. Олор жилези Толстойго учур-
лалган болгон. Ясный Полянын жаркындуу ла жымжак, жыл у ар-бѳт-
кеңи кандай ла укту улустун ѳреини жыл артырат.

Ясный Полянын ар-бѳткенин журап тура, мен мемориалдар кѳр-
гүзѳр деп амадабагам, же кѳп журуктардын ортозында ондыйы ла
бар. Мен бу пейзажтарга акылу шѳѳлте саларга амадагам. Бот, тем-
дектезе, Толстойдун туразы. Мында ол жарым чактан ажыра жаткан,
мында ок ол бойунун эг ле жаан произведениелерин бичиген. Бу
журукты мен жарлу орус журукчы Николай Рерихтин бу тура керегин-
де айткан канаттуу сѳзиле адагам — «Орус санаа-шѳѳленин улазы».

«Карган кайындар» деп журук-пейзаж Толстой бу кайындар
дѳбн амырап аларга келип туратан.

Эмезе «Айдын тунде» деп журук. Мында Ясный Поляна дѳбн бар-
ган жолчак кидим ле эрчимдѳ ѳрѳм ѳтѳбн жаан жол болгон. Бу жыл-
ло худайзактар Киев-Печерский лавра деп монастырь дѳбн баргы-
лайтан. Толстой улай бу жолго чыгып, ѳдѳп бараткан улусла жу-
чындажып туратан.

Борис Щербаковтын Ясный Полянага учуралган тѳртѳнгѳ жуук
журуктары Москвада Лев Толстойдун адыла адалган Государствен-
ный музейде ле Ясный Полянадагы музей-журтта жадып жат. Ол иш-
тердин ортозында журтты башка башка жанынан жураган, бир канча
сѳреен жакшы журуктары бар. Же журуктардын кѳп дѳ сабазында Тол-
стойдун курчаган ар-бѳткен «тиргизилген». Щербаковтын журугында
кайык агашты жураганы кѳп учурап жат. Журукчы оны мынайда жартайт.

— Лев Толстой бу агаштарды сѳреен сѳѳтен. Ол бойы Ясный По-
лянада кѳп кайындар отургускан.

Борис Щербаковтын Токиодо ѳтѳбн тагынан кѳрѳзінде «Лев
Толстой Ясный Полянада» деп журук сѳр-кебер тургузылган болгон.
Эмди дезе журукчы бойынун Москвадагы мастерскойында Толстой-
дун сѳр-кеберинин бежики вариантын журап жат. «Мен бойынун
бу журугым керегинде мактулу сѳстѳр дѳ уккан болзом, бу ишти шѳ-
ниме жетире бѳдѳрип койдым деп айдар аргам жок. Онын учун бежи-
чи вариантка жеттим» — деп, журукчы куучындайт.

Журукчы бир журугында Лев Толстойды Ясний Полянянын ар биринин курчаткан эдип журап койгон. Журуктан улу бичинчи бис ар лаптап көрөт. Бу ишти жг жакшы журапкин сүр кебер деп темдек теер керен.

«Лев Толстой Ясний Полянада» деп темала жире жылдык тургушына иштеп келеле, мен Толстой керегинде жимини жетире эдип койгон деп бүгүн айдар аргам жок» — деп, журукчы куучунын бо- жотты.

Константин Козлов

СОВЕТ ОРООНЫС

Тек республикалар улу
бирлиги —

Төрөлим

Жүрөктөрдө кару адалат

Тек жүрүмнүн улу таңдагы

Телекейди кесип жарыдат,

Орус та болзын,

казах та болзын —

Ороонум деп оморкоп айдат.

Латыш,

алтай,

грузин — ончоым

Кожондорунда акту

мактайт.

Жарым чакка сен тартыжып,

Телекейге ижемди болдым

Жокту-жофута тек болужып,

Жолдор ачтым,

яңи бердик.

Саламын омордым жарыдып,

Саламын чактарга узаттык.

Беш айры чолмон алдына

Бийик жүрүмдү

сен эттик,

Төрөлим!

Улу телкемдер...

Талайлар,

көлдөр, агаштар..

Жолдор салып,

оорулар эндей,

Городтор тоздис.

карындаштар.

Беш жылдыктар..

Төзүлгөлдөр жылдары..

Тайгаларда түмөн оттор.

Комсомолдык кожондоры,

Жыштарда бүткен заводтор,

Беш жылдыктар..

Мактын жылдары..

Комсомольск бүткен —

жүрүм токтобос!

Магнитка, Рустаан —

темир отторы.

Турксибте — баштапкы

паровоз.

Канча шыралар,

түбектер өткүрө

Партия күчиле жетүүлөр

алдыбыс.

Коммунизмди —

жг жакшы жүрүмди —

Ильичтин адыла төзөп

турубыс.

Нажылыктын оды.

Төрөлим, сенде

Уйеден уйете

там жарык күйөр.

Жүрүмнүн күни качан да

үстүнде

Жарык түрзүн

СССР!

МЕН СЕНИ САНАНЫП ТАПКАМ

Көк чаңкырда кемнинг изи?
Кемнинг?

Кемнинг? Мен билбесим.
Кем јодро чечегин үскен?
Кем болотон?

Сен эмес пе?
Кем јалаңда кожондоп ийген?
Кемнинг үни меге тийген?
Јуукта ла јаңы сен јүрген деп,
Јүрегим ајдат тың типилдеп.
Ак платьен булуттый болгон,
Јайылган чачыңа јаркын толгон,
Сууга чечек чачып турган,

«Сүүп јат па? — деп, сен
сананган
Сени нстеп мен барарым,
Сезип турум: јарт табарым.
Качан бирде көрөрим быжу.
Кару, кару јакшы кижим...
Чечегинг суула араай агат,
Чек ле јүрегим токтобойт —
кычырат.

Сен јок,
сен јок...
Кайткан, кайткан?
Мен сени сананып тапкам.

АЙЫЛ-ЈУРТКА, БИЛЕГЕ

Улужай Садыков

ШКОЛДО БОЛГОН КЕРЕК

Тогузынчы класста үренип турган бир бөлүк үренчиктерди үредүчи математиканын урогына белетенбей келгени учун уроктордын кийинине артырып койгон. Үредүчи класстан чыга ла берерде, олор качып, жүре бергендер. Эртезинде олорды катап артырган. Олор дезе урогын белетеердин ордына, үредүчиге жалынгандар:

— Василий Иванович, бисти бүгүн божодып ийзегер. Физикадан зачет табыштыратаныс, энирде дезе «Война и мир» деп кино бар. Литературадан кыйалта жогынан керектү кино. Математиканын зачедын понедельникте табыштырып ийерис.

Үредүчи жалынып тургандарды көрөлб, кату айтты:

— Мен слерге бүтпей турум. Мекеленип турган болорыгар.

— Слер канай тураар, Василий Иванович, качан да мекелебезис. Көрөрбөр, сөзиске турарыс. Акту сөзисте берип турус.

— Мен понедельникте школдо болбозым — деп. үредүчи мойножорго турала, сананды: акыр, балдар агару керек эдерге турарда, канай мойножып турум. Оноң бойынын уулчагын эске алынала, балдар аштап та турган болбой кайтсын деп бододы. — Је слерди канайдар. Мен понедельникте беш часта келерим. Оору карындажыма барып келейин деген эдим. Мен беш часта школдо болорым. Калак, оройтыбагар.

— Быйан болзын, Василий Иванович, — деп, ончолоры ла үн алыштылар. Апчадала Зина деп кызычак тын сүүндү. Оны бүгүн кожо үренип турган нөкөри чыккан күнин темдектеерге кычырган.

Понедельникте Василий Иванович эдип јаткан ижин токтодып, амырайтан да күни болгон болзо, балдардын күүнин соотпоско, школ јаар басты. Келер болзо, тоолу ла балдар.

Эртезинде үредүчи ачурканганын бадырып болбой айтты:

— Мен слерди бир частын туркунына сакегам. Оору карындажыма да барбагам, айткан сөзимди бүдүрерге келгем. А слер дезе...

Үредүчи ачу-коронго чыдабай, жүреги жарылгадый турарда, үренчиктер, не де болбогон неме чилеп, токуналу айттылар:

— А-а зачет. Бис оны бош ундып койгон турус не.

— Слер ундып койгоноор! — деп, Василий Иванович оного ары атыланды.

— Мен канайып ундыбагам?

Сары чачту, омок көстөрлү Зина кородоп турган карган үредүчиге жаан көрөлө, жарбынган кептү айтты:

— Кижини ончо молжуларын кыйалта жогынан бүдүрөтсө болзо. Василий Иванович бу сөстөрдү угала, кородогонго колдору тыркыражып, столдун үстүндө жаткан журналын алган ла жерде, класстан чыга конды.

Кажы бир үренчик шпаргалкала өткөн тема аайынча каруу берип турганда, ого өскөлөри шымыранып жөмөжөттөнүп, бойы-бойлорунан көрүжип бичийтенип карган үредүчү сүүбейткен. Ол бу класста комсомольский жуунда ак-чек болору керегинде куучун өткүргөн. Ол бойы качан да, кемди де мекелебегени керегинде жаантайын айдатай. Үренчиктер онын куучунын угуп, эмди андый кылык этпезис дешкендер. Же ол жуунун кийинде контрольный иш өткүрөрдө, база төрт кижиден шпаргалка табылган. Үредүчү ого кородоп, үренчиктери эпжоксынар болор бо деп сананган. Же олоры дезе, бир де кемзинбей айдышкандар: «Биске тоң өткүрө не ачынар, жаан керек эткен эмесиз. Жаан болзо, эмеш көрдис не».

Арткандары дезе, буру эткендерди бурулабай, үредүчизин ологорго өткүрө кату некелте эдип туру деп сананып, нени де айтпагандар. Качан класста мындай керек боло берерде, катап ла комсомольский жуун эдерге келишкен. Же бу тушта үренчиктер куучун айдып, буру эткендерди кату кезеткендер.

Мынын да кийинде шпаргалка чек жоголбогон. Василий Иванович тартыжуны токтотпой, оного ары уалаткан. Оны ада-энелер де жөмөбөгөн. Олордун шүүлтезиле болзо, үредүлү заведенинде шпаргалка жок болбой жат.

Бир катап тогузынчы класста ада-энелердин жууны болгон. Ого коомой үренип, баштактанып турган үренчиктерди алдырткандар.

Костя деп уулчакты ада-энелердин, оныла кожо үренип тургандардын алдына тургузала, үредүзи, кылык-жаңы керегинде сурагандар. Ол бурузын алынып, кийинде кичесини үренерим, андый кылык этпезим деп сөзин берген.

Жаан удабай Василий Иванович ого бежинчи катап экини журналга тургузала, бу сен мында ла жаңы үренерим деп сөзин бердин ине деерде, онызы көзүп жумбай да айткан:

— Бу канай тураар, Василий Иванович, мен качан, кандый сөс бергенимди айдып тураар? Мени жуунга да алдыртпады ине. Оско кнжиле булгап турган болдыгар. Миша жуунда сөзин берди дешкен.

Бу тушта Миша нени де айтпай, кайа көрүп, күлүмзиренген.

— А слер база көрбөгөнөр бө? — деп, арткан үренчиктерден сураарда, ологор база унчукпагандар. Качан ончо үренчиктерди бир-

ден тургузып сураарда, ончолоры ла ундып койгоныс дежи́п, кемизи де неме айтпаган.

Мынайып, нѳкѳриске болужып турус деп меке јастыра шѳѳлтеле, бастыра класс коомой керек эткен ѳренчикти корып аларга амадаган.

База бир катап бу ла класстын ѳренчиктери экскурсияга барып јѳреле, автобуста барарда да, онон ойто келер де тушта, бирѳзи де билет садып албаган. Ончолоры учун ѳредѳчизи тѳлѳгѳн. Је олордын бир кезиги ѳредѳчининг акказын тѳлѳп берерге сананбаган. Бир канча кѳндер ѳткѳн кийинде слер учун мен билеттинг акказын тѳлѳгѳн эдим деп ѳредѳчи айдарда да, ѳренчиктер онын акказын јууп табыштырбагандар. «Ол бойы бурулу, бис акча тѳлѳбѳй дѳ барып келер эдис» — дешкендер.

Бу класста ончо балдар санаа алынбас, баштакка бажын салып койгон эмес. Ак-чеги де бар. Је олары уяадын јажырып, кѳп сабазынан туура барбас деп санангандар.

Шак бу класста чындык комсомольский коллектив болгон болзо, база мындый болор бе́ди. Оныла коштой, мындый керек болуп турганынын экинчи шылтагы — тазыктырып ла таскатырып тургандардын ортозы ырап, школ ло биленин јѳрѳминде колбу ас болгонында.

Оок класстарда ѳренип турган балдар меке-тѳгѳн билбес, не ле немени чынын айдып јат. Јаан класстарда андый амаду табынча јоґолып, кажызы ла бойынын амыр-тыжына карыжат. «Меґе тийбе, мен сеґе тийбезим», «Менин ондо не кереґим бар» деп шѳѳлтеле башкарынат. Кезикте буру эткенди аргадап аларга ѳредѳчизин де мекеґейдилер. Мындый учуралдар јѳрѳмде кѳп болбой јат, је олорґо бис учурап ла јадыс.

База бир катап онынчы класстын ѳредѳчизи ѳренчиктерге бойы бойлорына характеристика бичиткен.

Качан ѳредѳчи олорды алала, кычырып кѳрѳр болзо, ончолоры ла бир тѳнґей болуптыр. Кемизи де коґо ѳренип турганынын јастыразын бичибеген. Олордын шѳѳлтези јарт. Чынын бичизе, онын бойынын јастыралары база кѳрѳнип келер.

Балдарыстын мындый болгонында элден ле озо бис — јаан улус бурулу. Ишке-тошко божобой турус дежи́п, балдарыстын нравственный тазыктырузын ундып койодыс. Олордын урокто сочинениеде бичип турган шѳѳлтези ле јѳрѳмде эдип турган кылык-јаңы бир тѳнґей болбой јат. Олор школдо коомой идеялу, јастыра кылыкту бир де неме бичибей јат. Анайдарда, андый коомой кылыктулар кайдан табылып турган? Айса болзо, бис балдарыстын тыш ла јанын кѳрѳп, олордын ич јаңына — санаа-шѳѳлтезине, кылык-јаңына кандый да ајару этпей турган болорыс па?

Бис кезикте школдо художественный самодеятельностьтын концертин кѳрѳп, јараш ѳндѳ, кеберкек чырайлу уулчактын коґонґын угала, оны мактап, оґо сѳѳнип јанадыс. Онын коґондоґон коґонґын-

да совет албатынын агару санаазы, иштеги, жуудагы героизми керегинде айдылганына оморкойдыс.

Је бир канча күндөр өткөн кийинде ол мактулу кайракан коомой темдектер алган, уроктордын кийинде класс жуунадарынан мойношкон деп угулат.

Ол учун кем бурулу? База ла бис — јаан улус. Бистинг кичинек ле јастырабыс, коомой кылыгыс балдарыска көчүп јат. Ол сырангай ла каянын јаңылгазы ошкош неме.

Бир үренчиктин энези школго келеле. үредүчиге айткан:

— Билереер бе, менингу уулчагым кече энирде коркуш ыйлаган.

— А не болгон? — деп, үредүчи кайкай берди.

— Мен ого слерге јолугарымда сени урокторына белетенбей, коомой үренип, сөс укпай турган деп адылган деп айткам.

— Слер андый тōгүнди не айтканыгар? Мен оны кече үредүүн ондолып келет деп, карын мактадым ине?

— Кем јок, карын кичеенип үрснер ол — деп, уулчактын энези актанды. — Бу учурал ого карын тузалу болор.

— Слер јастыра неме эттигер — деп, үредүчи эпјоксынды. — Ол эмди меге бүтпес.

— Алдырбас, санааркабагар. Ыйлап, токтоп калар. Ол бала ине.

Чын, бала ыйлап, ыйлап токтоп ло калар. Је энезинин јакшынак амадула эткен мекезининг шоры сүрекеј јаан. Ол эмди үредүчизине бүтпес, айткан сōзи ле сананган санаазы башка кижиге эмтир деп бодоор. үредүчизининг чындык болгонын билип алза, энези мекечиге кижиге болгонын билип, ого тоомјызы, бүдүмјизиге јылыяр.

Кезикте бис балдарыстан кандый бир јажытту немени билип аларга онын кулагына шымыранадыс: «Айдып ий, балам, сени айткан деп кем де билбес. Бис экүнинг ле ортобыста артып калар». Шак мынайып, бис балдарысты копчыга үредип јадыс. Копчы кижиге ончо јажытты шымыранып айдар. Онон көрзөг, ончо улуска јайылып калган турар. Баланы не ле немени јажырбай, јартын айдарга темиктирзе, ол кийчинде айдатан немени јажырбай, агын-чегин айдар.

Кижиге ак-чек, чындык, айткан сōзине турар болорын ундыбас керек. Ол јогынан јаштын да, јааннын да кижиге болгон ады јылыып јат. Кажы ла ада-эне балазын јаштан ла ала бу тōс некелтелердиге бүдүрерине темиктирер учурлу. Онын учун баланын кичинек ле јастыразын, јаман кылыгын ајару јок артырарга јарабас. Олорло үзүгиге јок иш ле болзо, бистинг чындык улус өскүрип, чыдадып алатан аргабыс бар.

К Р И Т И К А

Степан Каташев

КИЖИ, ИШ, ЫРЫС

Байла, ырыс кижиге мынайда да билдирер: айландыра телекей, телекейдин ортозында сен. Ырызынды бадырып болбой сен телекейди торгултып жадын: «Э-э-эй, Ай!» Телекей сеге: «...Эй, Ай!» Сен оноң тың: «Мен је-ди-ип, кел-дим! Ха!» Бийик туулар, жылым кайалар сеге өткөнүп, байазынан тың «...ди-ип кел-дим! ха!» жаңылга сени буурсыдып сеге катап-катап өткөнөр: «...кел-дим. Ха!» ...им. Ха!»

Байла, кижинин сүүнчизи жаш баланың сүүнип, көкип, көбрөгөнине түнөй: айылду-журтту, бала-баркалу да болуп калган болзонг, сен кемзиниш жогынан кутустанадын, болгобозынан бијелеп те ийединг, бир де кожондобогон до болзонг, жастыра-бустыра жанар чөйөдінг:

Сүү-ген кыс-ты-ы-ың
Кеен ја-ра-жы-ы-ың
Се-нең кө-рө-ди-и-им,
Ак ка-йың-н!

Бу Калаптын, Жыбаш Каинчининин «Койчылар» деп бичигине кирген жаңы повезиндеги төс геройдын ырызы, кыйгызы, сүүнчизи, кожонны. Бу журукты, жок, журук та эмес, а киного согулган кадрларды, бичиничи повестьтын учында көргүзүп жат. Торт ло кинонын экранында ошкоч. Сүүнчинин ле ырыстың олжозына кирген јинт-койчы баш ажа конот, бут бажына тура жүгүрөт, «бијелеп ле јат, бијелеп ле јат», «тескинет ле тескинет, колы-буды чычандайт, сарбандайт, күр-көксине тажынып ла јат». «Ары айланат — көзинде кызыл өрт чейне, берн айланат — јап-жажыл кыра, бу дөбө — көп-көпөгөш, ол јаар — ап-апагаш, туку дөбө — чоп-чоокыр, сан өрө — чап-чанкыр».

«Је-с, калак, бичинчинин көпчидилү эрмеги башталды ла, боожозы бош салынды ла» — деп, бурулаарга мендебегер, күндүлү кычыраачы. Ол эмезе мынайда да шоодып айдатанаар јолду: «Бу мындыј ажа коныш эрмек айдардан озо, койчыла кожо ого јуук бир ле күн сакмандаган болзонг, тилин эмеш тартыла берер эди, экем.»

Је Жыбаш Каинчининин жаңы повезинде койчынын мынайда сүүнетени јолду (ол керегинде мен айдарым). Ого үзери повестьте сакмап

өйдө Калапка болужып турган кижн — Тукпаш. Ол — бичинчи. Жагым
жерде жаткан улустын ижи-тожын, кылык-жангын, күүн-санаазын ол
жакшы билер. Тукпаш — койчылардын, малчылардын, механизатор-
лордын ижин, сүр-кеберин чындык көргүзөргө амадап турган кижн.

А Калаптын мынайда сүүнип турганы не деп?

А план бүткен де! Коркушту уур кыш, кату жас, шыра жетирген
сакман бй эмди кийинде де! Мындый жаан једимге Калап качан да
јединбеген: түктин планы ажыра бүткен, јүс койдон (Калап эмдиге
јетире бүтпей јат) јүс он кураан алган. Рекорд! «Онын сүүнгенин не-
ле теңдеср? Жаан орден алганыла? Је Калап оны алып көрбөдн», алар
деп үч те санаада јок болгон. Је андый да болзо, бир санаа, бир
ижемји, бир амаду оны эмдиге јетире токунатпай јат. Орден эмес,
орденге јетире эмди де көп тер агызар керек, кыштын корон соокто-
рын јенер керек, сакмандарды јакшы өткүрер керек, јартап айткан-
жын, эмди де көп эрчимдү иштеер керек. А эмди јүк ле: план јакшы
бүтсе, јал-оплат та болор. Ол тужында јетире тудулбаган тура да
бүдер. Је анчадала, план бүтсе (мынызы бичинчинин күлүмјизн),
«Урал» мотоциклди очерди јогынан белен садып алар.

Калаптын бу јүрүминде сүүнчилер болбогон деп айдарга бол-
бос. Бүгүнгн сүүнчиле «түңдейтен сүүнчилер база көп лө эмей а.
Баштапкы катап деремне көргөнн, шкодо пионерге, комсомолго кир-
гени, бир катап энези жаан оорыйла, ойто јазылганы, черүдөн јанар
деп приказ алганы...» Бүгүн база жаан сүүнчи: кой кыркылган, түс
арбын табыштырылган, өмди удабас турлузына, айлына, јанып ба-
рар. Уур ла шыралу түндер бүгүн ундылган. Онын учун «керек бе-
ди бир качан бијелебегени... Керек бе-ди, бу өткөн түнде јүк ле тагым
тартымга көс јумганы. Керек бе-ди — ол ло таг бүрүнкийде сок јангым
айак чай шулүредип алганы. Бијелеп ле јат, бијелеп ле јат.»

Мындый ырыс күнүн сайын бүдүргөн шыранкай, эрчимдү, ки-
чеснкей ле быжу иштин шылтузы. Онын учун Тукпаш койчынын
мындый уур, је турумкай ижин ле онын јана баспас кылык-жангын,
күннөң күнгө, јылдын јылга улалган тартыжуларын бичикте көргү-
зер деп амадап јат. Койчылардын јүрүмн керегинде бичиир керек.
ненин учун дезе «бу алтайды азыраган, көдүргөн улус олор», «басты-
ра алтайымнын азыраган малы — кой, азыраган малы — кой. Ал-
тайымда чабаннан көп улус јок болор... Олорды бичибезе, кемди би-
чиир? Не деп бичиир? — деп, автор Тукпаштын санаалары ажыра ју-
рексип айдат.

Литературада койчынын ижи-тожы, јүрүмн керегинде көп би-
чилген. Је анда көп көпчидилү сөстөр, ажа коныш көбөрөңкөй шуу-
телер айдылган. Мындый бичишти Тукпаш јаратпай јат: «Бичигилеср
ле болзо, чабан кандый бир јеткер-түбекке учураган... Шуурган-јет-
кон болгон ло, айла бу ла тушта бөрүлерди база чыгарар керек.
олорды койлордын үстн дөбн тукурып ийер керек. Чабан койлорын

таштабас — эки-үч күн оморло кожо болор, учы-учында арай ол-
бой жаткан чабанды бедирүге чыккан комсомолдор таап, аргадап алгы-
лаар»

Мынызы чын. Калганчы бйдө бистин алтай литературада, анча-
дала поэзияда, көргүзүлгөн койчы үй улус шуурганла тартыжар, бө-
рүлөрдөн коруланып, чат ла аргазын таппай салала, меелей өртөөр,
бөрүлөрдүн үсти дөөн чачар, же омор бир ле алтам кире кайра таш-
талар, омон катап ла жууктап турар. Ол тужында чабан келин экинчи
меелейин күүдүрер, мергедер, же бөрүлөр оны керекке албас. Ол ту-
жында чач өртөөргө келижип жат... Учy-учында койчы келин мааны-
дый элбиреп турар. Түнгей ле эзен артар, жаан орден алар.

Ол эмезе, алтан жылдарда бичилген үлгерлерде, чабаннын жүргөн,
иштеген жери сүмерлер бажында; ак булуттар оны эркеледип, сыймап
турар, эмезе «чалынды ару суузыла» жунуп турар.

Калак-кокый, күндүлү кычыраачы, мен мындый романтикалык
поэзияны жектеер, туура таштаар керек деп айдып турганым жок. Ан-
дый бийик ле көдүринилү поэзия керектү. Бистин жүрүмисте роман-
тикалык поэзиянын учуры жаан. Же бу ок бйдө «кату» реализм, «ка-
ту» чындык, жартап айтса, кееркедилү произведениенин чыннын ла
чыны бистин литературада жекте жетпей жат. Көп саба произведе-
нислерде бу ла Алтайста жаткан улустын чүми жок жүрүм коомой
көргүзүлгөн. Аңылу айалга, аңылу кебер, сан башка жүрүмдү улус
бир произведениден экинчизине ээчижип алган көчкүндөп жүргүлөйт.
Же бистин күнүн сайын жүргөн тегин жүрүмис литературага кирбей
өскүзиреп калган тегин жүрүм.

Онын учун Ыбаш Каничинин повезиндеги айдылган шүүлтези-
ле, литературно-критический аяртуларыла (мынызы бичинчинин
аңылу эп-аргазы), социалистический реализминин ару-чегин кичеер
турганыла мен жоп, автордын бу бастыра шүүлтелерин мен жарадып
турум.

Чабаннын жүрүмүн канайда бичиир? Не деп бичиир? Сөс автор-
го: «мал-аштагы улустын ижи уур, айдарда омор керегинде бичиирге
канча да кире күч болзо, оны күчсинбес керек». Көпчидилү сөс мында
керек жок. Койчынын тегин жүрүмүн литературада көргүзери кажы ла
бичинчинин агару кереги. Ыбаш Каничин бойынын шүүлтезин мы-
найда теренжидет: койчынын «күнүн күнге эткен ижи, санаазы, чак-
сыражы», онын «чын жүрүм карын омон көрүнөр эмес пе? Койчынын
жүрүм андый учуралдар жогычан да (шуурганду, бөрүлөрдү, күүдүр-
ген меелейлердү — С. К.) — баатыр кижинин жүрүм. Ол кире чы-
даш, ол чылап жүрүмдү чене, тартыш көр.»

...А Калап ла Тукпаш мынайда чаксырагылаган. Экинчи май. Бай-
рам күн. Калаптын талтүшке жетире эткен ижи бу: түннө торолоп кал-
ган кой чеденин чыккан ла бойынча «ийт женин женип ийди».
Койлор бу жаткан жикти ашкан кийинде «сан төмөи жагыс сыр манла

барар», а анда өскө койчынын үүрине кожулардан маат жок. Онын учун Калап будактарга шыбаладып, тазылдарга илинип, бүдүрилип, койларынын бажына капшай ла једерге сан өрө сыр жүгүрүклө браат. Је бир кезек койлор артты түңей ле качан орто ажа берген, бир кезеги јиктин бу јанында, база бир бөлүги он јанындагы сынга једип калган, бир кезеги... Јартап айтса, јер башка чачылган төрөбөргө баштап салган кой. Сакмандар эмдиге јетире келгелек. Калап ырай берген койлорго једжерге, «сан төмөн чек ле ийттерге тыдарлаткан айудый браат». Төрттамандап та түжерге келижет, кезикте тескерлеп те браадат. Анда кой, мында кой, кезик јерлерде туура барган койлордын жүк ле изи арткан. Бир бөлүк койлорды айдап, сан өрө чыгат, онон экинчизине түжет, үчинчизине... База ла көрө, бир кой мында төрөп салган, экинчизи — анда... Ал-чагы чыккан Калаптын тыркырап турган тиштери өткүре мындый ачу-корон сөстөр сызылып чыгары јолду: «Бу көрмөстин катынын бого келип, јарылып јаткан немези не?! Төрөйтүнн-эштейтенин билип, мантабайтан болзо кайдар?» Шыралай-боролой кураандардын аргазын алат. Је анчадала чылазынду неме — кураанду кой ээчидери. Кураанды колтыгына сугуп алган Калапты кой ээчип јадала, байагы төрөгөн јери јаар катап мантайт. Ол тужында Калапка кырды төмөн түжерге келижет, эмди Калап эне коиды ээчий базат. Качажып курааны маарабас, Калап бойы маарап браадат...

Је Калап арга јокко алдырткан санаалардын олјозына кирбеген. «Ачынып, эмди незин ачынар» — деп, ол сананып браадат. Койчынын ижи «јаантайын мындый. Мынайып јаңыс күннин ичинде он катап арыыр, он катап терлеер, он катап аштаар. Койчы кижинин жүрүми, ижи мындый». Је андый да болзо «чыдажар ла, тартыжар ла... Баштапкы катап эмес... Мотоцикы бойсып... Кижинин ады керек. Албаты алдына түшпөгөн эр деген ат керек». Онын учун тартыжар ла...

Бу ла байрам күпде Тукпаштын иштегенин көрөктөр. Турлууга Тукпаш түштин кийинде келген. Калап чайлап жүргенче, Тукпаш бу ла койлордын кийинен жүгүрип, непи көрбөгөн деп айдар.

Тукпаш бир ле эмеш тыныш алар деп отура түшкенче, койлор Устуги-Артты өрө чыкан јолло брааткылады. Мында ла, јанында ла, өскө чабаннын койлоры туруп јат. Эмди ле койлор кожулыжардан маат јок. Койлордын бажын бурырга ол кырды өрө кермеделип браадыры. Је «чит ла эткен јырааларды өдүп келзе, јыгыннын күнет јанында бир кой толгодып јатты. Онон эмеш бийигинде бир кой төрөп койтыр. Тукпаш јылбыркай үлүш кураанды кучактапып алды». Јанында база эки кой төрөп койгон. Он јанында бир «кой јалбагынан јадала, бажын тегери өрө узада-а чөйип, уур онтоп, толгодып јатты». Је ой јок. Андый да болзо, «курааннын көрүнип калган алын колынан тарта берди...» Јаңыс ла кураандар јаткан јелерди ундыбас керек «туку анда бирү төрөгөн, мында үчү...» Койлордын бажына ла капшай једер керек, а озор качан орто артты ажала, «сан төмөн сугатка көчкө-

лонип браадыры». Тукпаш талбак кулакту бөрүгүн ээчий тоголонып жат. Сууны кечип жатканча, кончынан суу өткүрүп алган. Сопогынын ичиндеги сууны төгүп, оромыжын сыгып турганча, койлор база ла бөлинип калган, бөккө чабаннын койлорыла кожулыжарга једип калган. Олорды чуктап турганча, мындазы база анда-мында чачылып, болине берген. Быларына чыгып, айдап турганча, томднгизи сан тескери желгилей берген. Койлор анда-мында төрөп салган. Олордын јанында каргаалар чөп јиирге учуп келгилеген, јаш кураанга да јууктаганы бар, көстөрүн чокуп ийерден маат јок. Ол ортозына эмдик мал та кайдагы чыга конгон, оок тайлар баштактангылап, јаш кураандарды чапчып ийер күүндү. Арткан койлорды Тукпаш јүк арайдан јууп алды. Је анда база койлор агарып келди...

Кой... кой... кой... Јүс чукка бөлинип калган кой. Бу алтай басты-разы кой.

Экинчи май мынайда өткөн. А онон арыгы күндөр? Ол ло экинчи майдагыдый иш. Је эмди койлор бирден-экиден эмес, текши төрөй берген; кечеги айас күн эмес, суулыгып калган јашкан кар јалбактап жат: не де көрүнбөйт, озолой барган койлордын табыжы да угулбайт, бу алтайдын үсти үлүш кар, суу, чылчыркай. Бастыра бойы үлүш койлор «кичинерип, шүүлип калгандый көрүнөт, јангыс ла ичтери јаан, тастак, уур. Арык кой јазап силкинип болбос, јут эдине өдө берер. Ол тужында өлүм деп неме ол».

Эмди Калап ла Тукпашка јангы чыккан кураандарды салкынга белиле бурылып, тескерлеп тажыырга келижет. Јол чылчырык. Јыгылыш үзери јыгылыш. Үлүш плащ ла сопок карбайа тоңуп калган...

...Айдарда јенүге не сүүнбес, не көкибес? Мындый уурларды, буудактарды јенип чыгала, сүүнбес те кижн сүүнер, көкибес те кижн көкиир. Онын учун Калаптын, јаш бала чылап, көөрөгөнине кайкабаактар, карып көкизин, кожондозын, баш ажыра конзып, бу алтайды суунчининг кыйгызыла торгултсын...

Койчынын чын јүрүми мындый. Күннен күнге улалып барган тартыжулар. «Јүгүрүш ле јүгүрүш. Меигдеш. Бир отура түжер бош јок». Онын учун Тукпаш бичинчилерди ле журукчыларды мынайда шоодып айдат: койчы төннинг үстинде отурала шоорлоп отулар, онын кабырган койлоры айландыра амыр отоп јүрөр. «Эје мынайып отурып көр, кожондо. Койлор та кайда барбагай, та канча бөлинбегей, та кемнинг койлорына кожулбагай. Бу бүгүн мен чилеп канай јүгүрөр эмежин».

...«Бу мындый уур, шыранкай ишти ташта, Калап. Ол город јерге барала, јенгил иштен таап албас па. Ол ло ресторанинн эжигинде турган је ле деген швейцарды бойыг көрдин не. «К-700» трактордо иштегедий кижн. Сен чилеп агаш јастанып ол уйуктабай јат, эки частынг бажында кажаанга төрөгөн койды көрөгө тунде чыкпай јат. Ижинди ташта, Калап». — деп, кем-кем ого айтса, Калап аайы-бажы јок чуулданар, чурап та барар. Калап бозокый јөптөнбөс. Ненин учун

дезе чыккан-өскөн Алтайы бар, ага-карындаштары мында, бу алтайында. Ырыска јединген јери база бу. Кажы ла агаш, кажы ла таш оготаныш. Бу ла төрөл јуртында, бу ла кичинек, је јүрекке јуук, Төрөлинде ол тандарды адырган, јаскы баштапкы чечектердин јыды онын көксине өдүп калган. Удура чурап ийген жап-жажыл туулары көзине эр-јажына илинип калган.

«Је андый да болзо, ол ло чыккан-өскөн јуртында тракторист эмесе шофер болуп иштебес кайткан. Сеге јүк ле јирме төрт јаш, бастыра бойың жаңыс балтыр, учук — үренип алар арга бар» — дешсе, Калап база јөбин бербес. Ненин учун дезе онын адазынын адазы, энезинин энези койчылар болгон. Калаптын эн баштап айткан сөзи «кой» болгон, тили «кой» деп чыккан. Көргөни, сонуркаганы жаңыс кой. Кичинекте өскүс кара кураандарла ээчижип, нөкөрлөжип өскөн. Турлуудан артык јер јок. Кезикте өзөккө, деремнеге түшкенде, капшап да турлууга јанарга мендейтен.

«Је чат болбосто, койдо мынайда чаксырабай, оморды кезикте бу өйдө чедендеп те салгадый» — дешсе, Калап «јок» деп айдар. Калап койлоры отозып деп, турлууга божотпой јат, ненин учун дезе анда азырал ас. Түңей ле иштенер керек, кичеенер керек.

Өскө лө кижиге койлор бир түңей болуп көрүнөр. Калапка дезе кажы ла кой таныш. Кажы ла койдын кылык-јаңын Калап јакшы билер. Ол ло кара кой. Онон јошкын, онон јелгир кой јок. «Ай-уй» деген кыйгыны керекке де албас: «Мени канайдарын» — деп тургандый. «Акыр ла, эм бажыңды чөлдебезем болзын» — деп, Калап кекенер. Је өй өдөр, јелбер кара кой макта јүрер. Автор мынайда күлүмзиренип айдат: «Јок, јок, кара кой өлөрдин өлгөнчө јүретен эмтир — карамыйма керек туру ине!»

Јок, Калап бу ла өзөктөн, бу ла койлордон ырап кайда да барбас: «Тартыжар ла тартыжар. Көңкөрө бар түшкенче. Онон өскө бу ла јут јаба тепсеп койор. Бу мыдый јутты көрбөдөн эмес.» Јок, бу јутка Калап јаба бастырбас. Бир де неме болбогондый амыр үнине ижем-јилү айдар: «Јуттагай ла. Јаскы јут. Онын кийнинде јылып, көк чыгар».

Јок, Калап кайда да барбас, ненин учун дезе онын улу ижем-јилү бар — «ончозы јакшы болор» деген ижем-јилү. «Бу ла бу јүрүм туруп јат. Чындап та, мынан ла барзан, сен кем? Кем де эмес. А мында сен Калап. Алымов Калап. Ээлеген-јуртаган Чаңкыр дейтен кобын, алтайын бар, кабырган табынын бар. Бойыңнын чырай-јүзин, кылыгың бар. Бого јетире јүрген јүрүмиң бар, ада-энегиң ады бар — айрылар арга јок. Алтай тилиң, јыдың бар. Мында сен кемге де төлүлү, сеге кем де төлүлү.»

Повестинин учында Калап койлорын айдап алган, јалкындалып јанмырга бөктөлгөн кырларды көстөп, жаңы тартыжуларга удура барып јат. Бу символический кебер Калаптын кылык-јаңын там теренжидет.

Калап — бистинг ойдинг эн төп, эн чыданкыр, эн чындык кижини. Эмдиги ойдө жашбаскүримге тем алгадый кижини — Калап. Калаптай улус көп болзо, 1977 жылда 20 сентябрьда чыккан «Алтайдын чолмонында» «Койчылар жеткил болзын» деп бажалыкту статья чыкпас эди, областта төрт жүстен ажыра койчы жетпей жат деп айдылбас эди. Койчылардын иштейтен, амырайтан ла жадатан жакшы айалгаларын тозбөри керегинде ол статьяда база айдылган.

Калапла кожо жүрүмнүн уур жолдорыла повестын автору өткөн Онын сүр-кебери Тукпаш ажыра көргүзилген. Жүрүмди автор жолдын куйуузында турала, тууразынан шиндегеннен улам билер эмес. Автор — жүрүмнүн эрчимдү туружаачызы. Бойындын геройларыла кожо ол жаан ченелтеге ченеткен, оны женип чыккан. Уур буудактар кийинде арткан. Алдында жаңы тартыжулар сакып жат. Олорды жегерге бичиничи белеп. Автор жаантайын жүрүмнүн эн кызу жерлеринде туружып жат: сеелкага отуруп, аш та чачкан, канча жылдын туркунына улай ла сакмандаган да болгон, кедери иштеген улуска жайы-кыжыла передвижкалу да жүрген, жуундарда кожо турушкан, олорло кожо кородогон, сүйүнгөн, ырыстын чын учурын билген. Онын учун бу ла кожо жүрген улустын жүрүми керегинде бичиирге ол белеп. Кандый да жаан городторло ол жоруктап жүргенде, торол жери жаантайын ал-сагышта, ненин учун десе бу ла аалга туулардан жакшы жер жок; бу ла койдун мааражы, өтөктин жыды, койчы улус ого таныш, жүрекке жуук; бу ла ар-бүткен бичиничинин ичине кирип, шинип калган. Бу туулардын эдегинде жаткан улус — чабандар. «Түндерде койчылардан көп ойгонотон кижини, байла, база жок. Анчадала жут, анчадала салкынду түндерде.»

Тукпаш койчынын жүрүми керегинде бичиир деп, алаңзу жоктон шүүнип алган. Бичилетен баштапкы санаалар мындай «Слер Чуйдын жолыла барып жаткан болзоор, самолетто Алтайдын үстиле шундуртып та браатсаар, туулардын ортозында анда-мында турлулар борорыжар, жанында эки-жаңыс улус жүргүлөөр. Ол улус жаар жаалакай көрингер, жүрегеерден олорго жылу ийигер», ненин учун десе олор жаңыскаан, куучындажар кижини жок, бастыра санаазы, күүни ичинде түүлип калган. «Кой ло чабан үзүлбес жоон армакчыла ургүл-жиге колболып калган», «койчынын түштери де кой керегинде». Койчыга ончозын жендеп чыгар керек: корон соокты, калап шуурганды, ургун жаашты, «баш жарылар изүүни, тырс кара карагуйды, койго табаратан жүзүн-базын ооруларды, казыр аңдарды. Коомой башкарган специалисттерле де тартыжар керек, ненин учун десе олор чабанды тообозо, мал-аш учун олордын жүреги оорыбаза, чабанга уйкузы жок түндер өткүрер керек.

Бичиничини бастыра сурактар «кыйнап» жат. Темдектезе, журт жаанаган, эки этапту туралар да бар. Улус бойлоры машиналарлу,

мотоциклдерди тоолоп то болбос. Же уй-мал одорлогодый jer бу жуукта жок. А деремнеде жаткан кижн уй-мал тутпай канай жүрер?

Ол эмезе: кой айу-бөрүге кырдырып жат, кырдырган малдын тал орто баазын түгөй ле чабанга төлбөргө келижип жат, а казыр анды аттырбай жат. Бу сурактын аайына кем чыгар?

Ол эмезе: кезик чабандардын турлулары азийгы ла бойы жагыс кыпту болчок тура, саламла жабылган «узун, кертөк кажаан». Онын учун «чөкөмдикке жеткен кураандар турада». Мыны аңгылу аңруга албас па?

Колхоз ичинде башкарачылардын жарабас кылыктарынан улам болгон једикпестер бичининин көзинең база тайкылбаган. Темдектезе, «кезик чабандарды албадап, «передобой» до эдип албай турбай база. Кажы ла колхозко, совхозко мактанарга бийик көргүзүлү озочыл керек. Мынын учун озочылдарды «эдип» те алып турбай. Канайып эдер? Эдер аргалар көп. Билдирбес жанынан өлөңди, комбикормды көптөдө таштап ий. Ижин чотоор тушта «жастырала», тоолордын кийин жаар бир нульды бичип ий. Эмезе, эн ле быжузы бу: «төрөп турган ириктер» бер. А бу не дегени? Чабаннын колында беш жүс эне кой, тогузон ирик деп бичи. А бу тогузон ирик эмес, эне койлор болзын. Курааннын планын десе ол беш жүс эне койго сал. Бот сего — белен «передобой» чыгып келер». Мындый кылык неге жараар? Ненин учун мындый башкарачылар эмдиге јетире иштеп жат. Бурузyna бларды не тургуспас? Бу бастыра общественный учурлу жаан сурактар бичининин көксин өөрүп жат. Мыны ончозын канайда көргүзөр, кандый эп-аргалар ажыра бичиир? Бичик бичийтени белен не ме эмес. Бичининин ижи аңгылу. Тогус час өртен турадан ала алты час энирге јетире чаазын чоокырлайтан не ме эмес. Бичиир тушта сол колдо семис кабырга, он колдо јараш авторучка тудуп отуратаны эмес. Бичининин ижи күч. Ого көрө сакмандагы иш јенил деп билдирер.

Тукпашка бичиирге жаан ырыс. Же бичийтен өй — жагыс орой күс, кыш. Онон озо колхозтын иштеринде туружар керек, бойынын ижи база бар. А айылдагы иш? Эки уйга өлөң белетеп, оны тартып алар керек. Одын белетейтен иш база јенил эмес. «А оок-тобыр иштерди тоолоп то болбос. Мынын үстине тогус кижн биледе ончозы јакини болор керек». «Бичиирге ап-ару чаазын керек, ап-ару санаа, ап-ару кол, ап-ару стол керек». Же андый не ме јуртта жаткан кижиде кайдан келзин. Бичинип баштаза ла јакылта: «Бу не тегин отурыш, иш жок по? Ол тышкары бастыра бийтеп калган торбок туру. Оны јыгала, бийдин корондоор керек». Столдын үстинде балдарынын чоокырлай јурап койгон чаазындары чогулып калган. Јурап жаткан уулдарынын танктары, самолетторы, керептери таркырагылап, бомбалары жарылгылап барып жат: «Тр-тр-р. Тах! Кыу-кыч! Шыйу-шыйт! У-у-у, јырс! Тыч! Ура-а!»

Je жүректи ойкөгөн санаалар чаазынга түнөй лө урулар. Бичиир-ге жангыс жайалта эмес, je жүрүмди жакшы билери лө ченемел керек. Жүрүмди бойыннын көзінгө көрбөзгөн, анда турушпазан, жакшы бичик бичилбес. Тукпаш чабаннын жүрүмин жакшы билеринен улам, койчынын жүрүмин чындык көргүзөргө белен. Керек десе бийик тегери-деги каа-жаада бодыр-бодыр жукачак ак булуттар да койдун карын-жуузынды билдирет. Ар-бүткен сүрекей жакшы көргүзилген. Ажып брааткан күн керегинде автор мынайда айдып жат: «Күн бойыннын ажызына, Көк-Кайа боочынын үстине, чылбыр бажы жабызай берди». Ол эмесе: «Күн Устүги-Арттын ажызына талортолой көмүлүп браатты». Кандый агылу көрүмдөр, көбөрлөр!

«Туулар бажынан кыйгы» деген Лыбаш Қайнчинин повези, мен бодозом, алтай литературада эн артык произведениелердин бирү-зи. Автор база бир ажу ашкан, база бир жөнү алган.

ОЗОГЫЗЫН ОЙГОРТЫП, ЭМДИГИЗИН ЭЗЕДИП

Нина Аргымаева

ЭКИНУРДА БИЧИЛГЕН АЛҚЫШТАР

Алтайына ууландырылган алкыш сөстөр:

Алтай сыны — ак тепсен,
Ат жарыжы — ай күрее.
Алтын бүрлү бай терек,
Ат айланбас — аржан көл.
Алтай сыны — тайга төс,
Ушемелдү үч кыйу.
Уч эжиткү Кызыл Таш.

Ол эмезе:

Эзин соксо, токтобос,
Шуулап жадар Экинур.
Эл-төрөгөн жуулгажын,
Жыргап жадар Экинур.

Салкын соксо, токтобос,
Шуулап жадар Экинур,
Албатызы жуулгажын.
Жыргап жадар Экинур.

Алтай албаты кабайлу болгон айылга куру кирбейтен, немени балага алкап сыйлайтан. Уул балага ок сыйлаар тушта айдатандар:

Жажын жетсе бойына
Торко мандык жаразын.
Тозуп аткан аныга
Тоолок темир жаразын.

Кебин жетсе бойына
Кеен торко жаразын.
Кетеп аткан аныга
Кескек темир жаразын

Кыс балага учурлалган алкыш сөстөр:

Торко тонның эдегин
Толгой тудуп көктөзін.
Мандык тонның эдегин
Маскый тудуп көктөзін.

Эдиски болгон үндү болзын,
Эки эргегин ус болзын.
Амыргы болгон үндү болзын,
Айткан сөзи чечен болзын.

Торко-мандык кезеле,
Тон эдетен кыс болзын.
Токшын байталды саайла,
Кымыс эдер кыс болзын.

Баланын алкыжыла коштой алтай албаты мал-ашты база алкап
жат. Уй төрөзө, саайла, уурагын кайнадып, бозунунг мандайына сүртүп,
алкагылайт:

Оо, чоокырай!
Какпакка толо койылып бс,
Аргакка толо арбындап бс.
Jүс уйдын баянтаагызы бол,
Озолот жүрүп, бөрүгө алдырба,
Учына жүрүп, уурыга алдырба!

Бястинг алтай албаты эки жинт биригип, биле төзөзө, жаап байрам
эдет. Тойдын алкыш сөстөрү:

Кабыра туткан жөбжөнө
Камду, түлкү жарагай,
Алты сыранду айлыга
Албаты жуулып, жыргагай.

Түрө туткан жөбжөнө
Түлкү, камду жарагай.
Түнүктеп туткан айлыга
Түмөн улус жыргагай!

ТУУЛУ АЛТАЙ ЛА АЛТАЙ ЛИТЕРАТУРА КЕРЕГИНДЕ БИЧИГИЛЕЙТ

Л. Баштыкова

Туулу Алтай керегинде

1929 жылда Туулу Алтайдын археологический памятниктеринин шинжүчилери С. И. Руденко ло М. П. Грязнов эн ыраак Улаган аймактагы Пазырыктын таш-корумдарын казып баштаган. Откүрген шингдештер алтай албатынын ла Сибирьдеги јаткан өскө дө оок албатылардын культуразын, озогы јадын-јүрүмин ылгаштырып јартаарына јаан салтарын јетирген деп, Государственный Эрмитажтын научный ишчизи М. П. Завитухина «Курьер» журналдын баштапкы номеринде јарлалган «Пазырык — древняя самобытная культура алтайских кочевников» деп статьясында бичийт.

«Правда» газетте (1977,9 январь) В. Сапов «Загадки древних курганов» деп статьясында 1976 жылда Уч-Тыт деп суунун јарадында мөңүн аяк табылган деп ајдат. Сибирьдин өскө таш-корумдарында мындый аяктар учурабаган. Онын түбинде јердин текезинин сүри јуралган. Бу јурук аяктын эезинин күчин ле байын көргүскен деп ученылар айдыжат. Ондый јурукту аяк-казандар орхон ло скиф өйлөрдө учураган деп көп исследовательдер темдектейт.

1976 жылда Туулу Алтайда корумдар казатан археологический экспедициялар иштеген. Олордын ижи керегинде алты статья «Археологические открытия 1976 года» деп Москвадагы «Наука» издательстводо чыккан бичикте јарлалган.

* * *

В. Сапов «Правда» (1977,13 февраль) газетте јарлалган «Самцветы Алтая» деп статьясында Туулу Алтайдагы геофизический экспедициянын ишчилери көп баалу таштар тапканы керегинде бичийт.

Москвада 1976 жылда «Советский писатель» деп издательстводо Л. Д. Прилуцкийдин «Дороги, открытые всем» деп бичиги чыккан. Бу бичикке кирген «Алтай туристский» деп статьяда Туулу Алтайла өдүп турган туристический маршруттар керегинде айдылат.

Туулу Алтайдын туристический базалары: «Золотое озеро», «Катунь», «Юность» керегинде 1976 жылда Москвада кепке базылып чыккан «Туристические базы профсоюзов» деп бичикте айдылат.

Спорттын мастери С. Солодтын «Пороги Чуи» деп статьясы «Турист» журналдын үчинчи номеринде чыккан.

Караколдын көлдөрүнө таң аттуу жүрөтөн туристтик маршрут керегинде Р. Капников «Уральский следопыт» журналдын алтынчы номеринде жаралган «В седле по Алтаю» деп статьясында айдат.

Горно-Алтайск городто туристтердин «Турист» деп комплекси ачылганы керегинде А. Торичко «Сельская жизнь» (1977, 18 январь) деп газетте бичийт.

* * *

Алтай журукчы Ч. Гуркинин «Озеро горных духов» деп журугун этнограф П. И. Каралькин Ленинградта жаткан горный инженер В. Б. Вайнбергтин айлынан тапкан деп «Уральский следопыт» журналдын он биринчи номеринде чыккан «Рисунки Ч. Гуркина» деген статьясында В. Кривошеин бичийт.

Л. В. Шапошникова 1976 жылда жарлу орус журукчы Н. Рерихтин Туулу Алтайла жүргөн жолуна журуктаган. Бу журукта негиз көргөнү де билгени керегинде ол «Вокруг света» журналдын жетинчи ле сегизинчи номерлеринде «Алтай: по пути Рериха» деп статьясында жибүлү бичийт.

* * *

Н. Калининдин Туулу Алтайга учурлаган «Знакомство», «Утро на Телецком озере», «Сибирская тройка» деп фотожуруктары «Советское фото» журналдын үчинчи номеринде чыккан. Бу фотожуруктарга статьяны В. Соколов бичиген.

Кош-Агаштагы «Чуя» деп ансамбль керегинде «Чуйские узоры» деген статья «В мире прекрасного» (1977, 2 октябрь) деп календарьда жаралган.

ТУУЛУ АЛТАЙДЫН УЛУЗЫ КЕРЕГИНДЕ

А. Прохоров «Среди родных гор» деп очеркни Ондой аймакта «Карл Маркстын» адыла адалган колхозтын председатели Г. А. Чунижековко учурлаган. Бу очерк 1977 жылда Барнаулда кепке базылып чыккан «Ежедневные подвиги» деп бичикте жаралган.

Социалистический Иштин Геройы, коммунист, КПСС-тин XXV съездинин делегаты Л. Тоедов бойунан ижи, балдары ла победители керегинде «Красная звезда» (1977, 24 ноябрь) газетте жаралган «Звезда рядом» деп статьясында оморкоп айдат.

Туулу Алтайдын Государственный заповедниги ле ондо иштеп турган лесничийлери Н. Е. Болгарин ле А. И. Васин керегинде А. Илларионов «Неделя» газеттин жетинчи номеринде жаралган «Зов тайги» деп статьясында жибүлү бичийт.

«Социалистический индустрия» (1977, 5 март) газетте чыккан «Доктор Элен» деп очеркти Л. Тархова Горно-Алтайский областной больницынын төс кардиологына Э. Я. Бедуровага учурлайт.

Тураактагы районный больницынын хирургы А. П. Огиренконын жакшы ижи керегинде Б. Прохоров «Советская Россия» (1977, 11 октябрь) газетте чыккан «Рядом с легендой» деп статьясында бичийт.

Кош-Агаштын районный больницазында иштеп турган врач Н. Тыньков керегинде Л. Жуховицкий «Баллада о молодом специалисте» деп очерк бичиген. Бу очерк Л. Жуховицкийдин 1977 жылда Москвада «Молодая гвардия» деп издательстводо чыккан «Банан за чуткость» деп бичигинде жаралган.

1977 ЫЛДА ТУУЛУ АЛТАЙДЫН БИЧИИЧИЛЕРИНИН МОСКВАДА ЧЫККАН БИЧИКТЕРИ.

Онынчы беш жылдыктын экинчи жылында Туулу Алтайдыг бичиичилеринин алты бичиги Москванын жүзүн-башка издательстволорында чыкты. Ол тоодо: Л. Каинчинин «Его земля» деп жуунтызы 100 мун тиражту. К. Төлбосовтын «Девушка из голубой долины» (куучындардын жуунтызы 30 мун тиражту), А. Демченконын «В краю легенд» (очерктердин ле куучындардын жуунтызы 30 мун тиражту) «Современник» деп издательстводо чыккан. Бу ла издательство Л. В. Коқышевтин үлгерик жуунтызын 10 мун тиражту чыгарды. 1977 жылда А. Адаровтын творчествозы бийик кеминде көргүзилди. Онын эки бичиги «Живая вода» ла «Высокая земля» Москванын «Советская Россия» ла «Советский писатель» деп издательстволорында кажызы ла 10 мун тиражту чыктылар.

А. Китайник көчүрген Л. В. Коқышевтин «Женщины» деп бичиги Барнаулда чыкты. Бу бичикке эки роман кирди: «Арина» ла «Чөлдөрдүн чечеги». Бичиктин кире сөзин «Первый романист Горного Алтая» деп адап, А. Л. Коптелов бичиген.

АЛТАЙ БИЧИИЧИЛЕРДИН ЖАРЛАЛЫП ЧЫККАН ЧУМДЕМЕЛДЕРИ

«Литературная Россия» (1977, 9 сентябрь) газетте Туулу Алтайдыг бичиичилеринин правлениезинин каруулу качызы Э. Палкиннин «Такие горизонты» деп статьясы жаралды. Бойынын статьясында СССР-дин жаңы Конституциязынын проекти керегинде айдып, алтай литературанын өзүмин көргүзөт.

«Уральский следопыт» деп журналдын баштапкы номеринде А. М. Демченконын «Олений парк» деп очерги жаралган. Москвада чыгып турган «Новый мир» деп журналдын учинчи номеринде Г. Елемованын үч үлгери жаралган. А. Калкиннин А. Плутченко көчүргөн «Маадай-Кара» деп эпозы «Сибирские огни» журналдын учинчи ле төрттинчи номерлеринде чыккан.

«Нева» журналдың төртинчи номеринде Ш Шатиновтың Глеб Семенов көчүргөн үч үлгери ле Б Укачининг И Фояков көчүргөн эки үлгери жарлалган «Дружба народов» деп журналдың алтынчы номеринде А. Ередеевтин И Фояков көчүргөн эки үлгери чыккан.

П. В. Кучияк ла А. Л. Гарф бичип, литературно жазаган, алдында кайда да жарлалбаган «Как Содатас медведя поблагодарил» деп алтай чөбрөк «Пионер» деп журналдың бежнинчи номеринде жарлалган.

С. С. Суразаковтын «Родине» деп үлгери «Советская Россия» (1977, 19 март) газетте чыккан.

Юлия Нейман көчүргөн Б. Бедюровтын «Вернулся я домой, в родимый край» деп үлгери «Алтай» деп альманахтын учинчи номеринде жарлалган. Бу ок журналда Б. Укачининг Ст. Куняев ле И. Фояков көчүргөн эки үлгери чыккан.

«Сибирские огни» журналдың сегизинчи номеринде Б. Укачининг А. Плитченко ле И. Фояков көчүргөн үлгөрлери жарлалган.

Л. В. Кокышевтин нөкөрлик шаржтары «Крокодил» деп журналдын одус экинчи номеринде жарлалды. Бу шаржтарды Л. В. Кокышев Туулу Алтайдын бичинчилери А. Адаровко, Э. Палкинге ле С. Суразаковко учурлап, бойынның жуук нөкөрлөринин творческий кемин бийик баалап, жылу ла жалакай албатылык иштерин екпиндү ле жүрүмдө ырысту эдип көргүскөн.

АЛТАЙ ЛИТЕРАТУРА ЛА ТУУЛУ АЛТАЙДЫН БИЧИНЧИЛЕРИ КЕРГИИДЕ 1977 J. ЧЫККАН СТАТЬЯЛАРДЫН ОБЗОРЫ

1977 жылда үч алтай бичинчининг юбилейи темдектелген: П. В. Кучияктын 80 жылдыгы, П. А. Чагат-Строевтин 90 жылдыгы ла М. В. Чевалковтын 160 жылдыгы.

Одузынчы жылдар Күс. Москваның консерваториязынын жаан залында алтай кийимдү кижжи кайлап отурган.

Залда отурган улусту жалакай ла кандый да саң башка жылу үндөр сүрсөн илбиркетти.

Мындый кайды ороонунг тос городында жаткан улус баштапкы ла катап уккан. Оны алтай кижжи П. В. Кучияк кайлаган деп, Новосибирсктин бичинчизи Попов Борис эске алынып, «Сибирские огни» журналдын учинчи номеринде «Многогранность» деп статьясында бичийт.

Жарлу орус писатель В. Катаевтин үйининг, поэтесса М. Терентьеваның «Найылык» деп статьязы «Литературная Россия» газеттин он бежнинчи номеринде чыккан. М. Терентьева статьясында В. Катаев ле П. Кучияк жолугужып, найылажып, Туулу Алтайла жоруктаганы керегинде, жарлу орус бичинчилерле: Н. Зарубинле, Б. Губерле, А. Фадеевле, онон до өскөлөриле танышканын автор илбүлү бичийт.

Г. В. Кондаков Барнаулда чыгып турган «Алтай» деп альманахтын баштапкы номеринде жарлалган «Не обронив ни одного лепестка» деп статьясында П. В. Кучияк ла А. Л. Коптеловтын творческий ижи, найылыгы, олордыг письмолешканы керегинде бичийт. Статьяда олордын көп жылбүлү, солун письмолорынын үзүктери берилген.

Бу ла журналда орус поэт К. И. Козловтын «Ийт-Кулак — внук Сокола» деп статьязы чыккан. Бойынын статьясында К. Козлов П. В. Кучияктын бала тужындагы ойи, Москвада Коммунистический университетте үренгени ле онын творчествозы керегинде көп жылу сөс айдат.

И. Фонаковтын П. В. Кучияктын 80 жылдыгына учурлаган «Живые зерна» деп статьязы «Литературный газеттин» он алтынчы номеринде чыккан.

«Сибирские огни» деп журналдын төртинчи номеринде В. Курбатов «Год и вся жизнь» деп статьясында 1976 жылда Барнаулда чыккан Г. В. Кондаковтын «Магнитное поле поэта» деп бичигин шиндейт.

И. Фонаков көп жылдардын туркунына алтай бичичилердин чүмдегенин орус тилге көчүрүп жат. Туулу Алтайга келип турган туристтерге учурлап бичиген «Путешествие 6 поэзией» деп статьяда И. Фонаков туристтерге мындый жакылта берет: Туулу Алтайга барар алдында онын жараш жерлериле, байлыгыла, иштеңкей албатызыла алтай поэттердин үлгерлери ажыра таныжып алыгар. Бу статьяда А. Адаровтын, Л. В. Коқышевтин, Б. Укачиннин, А. Ередеевтин творчествозы керегинде айдып, олордын үлгерлеринин үзүктөрүн жарлайт.

А. Кржижановскийдин «Вечером в Чепеше» деп статьязы «Театральная жизнь» деп журналдын бежинчи номеринде жарлалган, анда А. Юданов Л. В. Коқышевтин «Туба» деп поэмазына сценарий бичип, спектакль тургусканы керегинде айдып, поэманын бичилген бийик учуры темдектелет.

В. Чичиновтын «Адрес поэзии — Горный Алтай» деп бичиги керегинде О. Гринберг «Литературное обозрение» (1977, № 4) деп журналда бичийт.

«Алтай» деп альманахтын үчинчи номеринде Г. Соколованын «Его биография» деп статьязы чыкты. Бу статьяда Горно-Алтайский автономный областьтын баштапкы ученыы, поэт-писатели, филологический наукалардын баштапкы докторы, профессоры, алтай оос творчествонын ла алтай литературанын баштапкы бичиктеринин авторы С. С. Суразаковтын жүрүмү ле творчествозы керегинде Г. Соколова быйанду, жылу сөстөр айдат.

Бу ок альманахта Г. В. Кондаковтын «А. М. Горький и алтайский фольклор» деп статьязы жарлалган. Г. В. Кондаков бойынын статьясында А. М. Горький алтай писатель П. В. Кучиякка туштажып эрмектешкенине учурлайт. Улу орус писатель П. В. Кучияк ажыра ал-

тай литературанын өзүмине жаан салтарын жетирген деп Г. В. Кондаков бичийт.

Э. Палкиннинг 1976 жылда Москвада чыккан «Родной край» деп жуунтызы керегинде В. Саңги «Литературная Россия» (1977, 29 апрель) газетте жарлалган «Звонкие ливни» деп статьясында бичийт.

Баштапкы катап орус тилге чыккан А. Ередеевтиг «Зарница» деп үлгерлик жуунтызы керегинде Г. В. Кондаков «Литературное обозрение» журналдын жетинчи номеринде статьясын жарлаган.

1 январьдын «Литературная Россия» деген газетте Б. Бедюров-тын 1975 жылда Москвада кепке базылып чыккан «Песни молодого маймана» деп бичиги керегинде О. Владимированын жарамыктуу рецензиясы жаралды.

«Литературное обозрение» журналдын сегизинчи номеринде Элла Ефремованын «Большая родня Бориса Укачина» деп статьясы жарлалган. Бу статьяда 1976 жылда Б. Укачининг Барнаулда чыккан «Горные духи» деп повестьтердин ле куучындардын жуунтызы керегинде бичийт.

20–22 сентябрда республикалар ортодо бичинчилердин конференциясы Самаркандта өттү. Конференциянын төс темазы «Роль современной советской многонациональной литературы в воспитании личности нового человека» деп адалган. Бу конференцияда алтай литературанын өзүмине керегинде Б. Укачин куучын айтты деп, М. Ульянов «Литературный газетте» (1977, 26 октябрь) жарлалган «Воспитание словом» деп статьясында бичийт.

СССР-дин наукаларынын академиясынын член-корреспонденти Г. Ломидзенин «Зрелость молодости» деп статьясы «Правда» (1977, 29 ноябрь) газетте чыкты. Автор статьясында СССР-дин оок албатыларынын жинт литератураларынын өзүмине Улу Октябрьдин оттору бергенин көргүзөт. Автор калганчы эки жылдарда чыккан оок албатылардын бичиктерин Ю. Рытхэунын «Сон в начале тумана», Б. Шинкубанын «Последний из ушедших», В. Сангинин «Время добыч» деп романдарын ле Б. Укачининг «Цвет времени» деп повезин шингдейт.

А. Калкиннинг «Маадай-Кара» деп эпозынын жаан учуры ла оны орус тилге көчүргөн ижи керегинде А. Плитченко «Литературный газетте» (1977, 17 август) «Маадай-Кара» — героический эпос Алтая» деп статьясында айдат.

Бу ла эпосты орус тилге үлгерлик эдип көчүргөн ле чыкканы керегинде Б. Укачин «Литературная Россия» (1977, 16 декабрь) газетте «Заветное письмо к потомкам» деп статьясында темдектейт.

ТӨРӨЛ КОМСОМОЛ

Сөстөри Вл. Качканакотын Музыказы А. Тозыяковтын

Handwritten musical score for the song "The Rose Tree". The score is written on ten staves, each with a treble and bass clef. The lyrics are written in both English and Chinese characters below the staves.

Lyrics (English):
 I SA TO THE DAR - LING - IS SHE -
 THE ROSE TREE - SHE - BLOSSOMED,
 NORTH A BARKING DOG WAS IN THE JES.
 THE DOG SAW THE DOG - AND THE DOG -

Lyrics (Chinese):
 我 對 那 個 小 姐 說 - 你 是 個 小 姐 嗎 -
 那 個 小 姐 說 - 你 是 個 小 姐 嗎 -
 那 個 小 姐 說 - 你 是 個 小 姐 嗎 -
 那 個 小 姐 說 - 你 是 個 小 姐 嗎 -

Ада-Төрөлдин кожон жаңгары.
Нак билелү жаш-үйе — Комсомол.
Онын жөнүгө ичкери барары —
Партиябыс көргүскөн жарык жол.

П р и п е в:

Туулу Алтай комсомолы,
Төрөлгө чындык бололы!
Сүүнниле жүрүмдү комсомол,
Канды ла иште озочыл бол!
Жылдарды ээчи жылдар өткөй,
Жагына сен ишт, комсомол!

Сүүгөн ороондо бистер жаан нийде
Албатыс биске бек ижнэт.

Төрөл комсомол бастыра иштерде
Партияның жіптөрін бүдүрет.

Припев:

Чыңкыр Алтайда жүрүм жаранган,
Жашоокурим ичкери ууланат.
Ишке, ырыска, жөнүгө баштаган
Партнядан комсомол тем алат.

Припев:

Туулу Алтай комсомолы,
Төрөлгө чындык бололы!
Сүүнчилү жүрүмдү комсомол,
Кандый да иште озочыл бол!
Жылдарды ээчий жылдар өткөй,
Лажына сен ийит, комсомол!

БАЖАЛЫКТАР

Байрам Суркашев. Ак санаа ла кара санаа. Ырысту деп айдышын «Бы
ыл теңери күзүрегенин баштапкы катан уктым». Поэттерди чеберлегер. Бу
румде кунукты сүрексиз жарап жаш келин
Кулер Тенуков. «Сооксынган салкын». . . «Туулар амыр уйкуда»...
«Күүк ле этсе, слер, эне»... «Кустинг келгени бу ла туру»... «База та кайда да»...
«Айла кожо алтай кыс»... «Кача бердин дөкө кижиге»...
Караң Кошев. «Түндө сөгө сөбөтөр келер»... Ак түндөр
Доргой Кыдышев. Күсүк күмүш түштер
Владимир Бабрашев «Бир кыш» деген поэманын үзүгү
Сурайя Сартакова. Төрөл журтым. Сеге...
Александра Саруева. Менин албатым, менин черүүм

ПРОЗА

Куугей Төлөсов. Бистинг чотобот
Сайон Сурзаков. Сержант Тудреш ле онын төрөбидори
Токшын Торбоков. Айсулу

29

ОЧЕРКТЕР

Василий Тосенов. Отко жалдыккан чечектер
Борис Укачин. Кажы ла тан' Жолдон башталат

Кичинек кычыраачыларыска

Александр Ередеев. Шокчыл уулчак. Көктийек. Токтойдын көргөн
укканы. Жакшы болзып, курааным. Солонгынын бигдори
Галиспай Шинжин. Айана ла кучыйактын баллары
Самташ Киндикова. Жаныксыш. Уулчагым

ДРАМАТУРГИЯ

Михаил Бедушев. Билезинен ыраганы

ЛИТТЕРДИН УНИ

Нина Бельчекова. Тайгыл. Куч жол. Кайанын чечегин
Борис Капарин. Жугпа. Ялан ла боро чычкан
Гузель Умашева. Жанар керек. Жаш. Ла тын жолу жары
Байрам Кудирисков. Амаду. Кин аймакта

Жүрүмнүн жаан ажузында

Зоя Казагачева. Чөрчөдүтөр мени Туулу Алтайга экелген
Паслей Самык. Керсү талант ла күндүлү наймыс

Көчүриштер

В. Смирягин. Ойдин төрт өңи
Константин Козлов. Сметт проанис. Мил мези. Савинин талкан
Э. Палкин көчүргөн

Айыл-журтка билеге

Улужай Садыков. Шапто болгон керек

Критика

Степан Каташев. Кижн, иш, ырыс

Озогытын ойгортып, эмдигизин эзедип

Нина Аргымаева. Экинурда бичилген алкыштар
Л. Баштыкова. Туулу Алтай ла чытай литература керегинде бичигилейт
Төрөл комсомол

55 акча

ГОРНО-АЛТАЙСК - 1978